

פרק ארבעה ועשרים

אסונות ודעות חיהודים לפי התלמוד.

מראש מקדמי האומה הישראלית היתה האמונה באל אחד חלקה באחרות גמורה בלי שתוף. המתואר מעצמותו היה רוחני או גשמי הכל לפי השכלת פרטי האומה לפי התורה והנביאים והכתובים היה יסוד האחרות בטהרו. תארי ההגשמה אשר בהם הם רק משל וציור. להשכיל את העם כי לא יובנו הרברים בפשטם היו החכמים הקדמונים אחרי שנחתמה ספרות כתבי קדשנו משתדלים בכל עז לטהר הרעיונים משובשי ההגשמה וממושגים תועים מדרך השכל. התוארים המגשימים בחיוני הנביאים וביחוד במרכבה ביחוקאל פירשו בדרך משל וציור להרחיק ההגשמה ולהם היה פלוק ההגשמה מכלל המדרש במעשה מרכבה. הכנויים שנתנו באלה הדורות הקדמונים לאלהים מראים הציור מאמונתם באחרות גמורה ובעצמות רוחנית רחוקה מהגשמה, שכינה, גבורה, קדש, כבוד, מקום, שמים הם הם כנויים מוטן קדום מאד. גם האמונה בבריאת העולם יש מאין היא יסוד היהדות. ולפיהו תכלית הבריאה הוא האדם הצדיק. זה האדם הוא החלק הנכבד בבריאה והוא צלם אלהים, אבל צלם אלהים היא ציור לנשמה אשר לה רצון חפשי. תעודת הישראלי יראת שמים, ועל שלשה עמודים עולמו עומד על התורה ועבודה וגמילות חסדים. התורה מביאו לידי מעשה, אך תנאי המעשה הוא גם האמונה במי שצוה עליו, ויעשה הכל לשם שמים, ולא כמצות אנשים מלומדה. מחובת האמונה היא קבלת מלכות שמים, ובה נכלל ההודאה בין על הטוב בין על הרע, והצדקת דין שמים. תכלית האמונה היא לעבוד ה' מאהבה ולאחבה אותו על כל באי עולם. האהבה יוציא לפועל על ידי הדמות אליו מה הוא רתם וחגון אף כן יהיה האדם. הגדולה מן החובות היא לקדש את השם ולמסור נפשו על קדושתו. והגדולה מן החטאות הוא חלול השם. עבודת הקרבת היתה יקרה עם מהרת המחשבה ככלל העבודה הזאת הנדר והנזירות והתענית שכלם כרמית קרבן. גדולה מהעבודה הזאת היא גמילות חסדים במזון ובנוף, ויסודה אהבת אדם ושורש היסוד הזה מה דסני לך לחברך לא תעבד והוא כלל כל התורה. ובכללה הוא הצדק והיושר הרחמים והחנינה נגד כל אדם ואף נגד העבדים. ולא לבד על האדם כי אם גם על כל בעלי חיים יתגוללו רחמי הישראלי מדת התוכחה וההרחקה מלשון הרע ומשנאה וקנאה ונקמה וכן בקשת השלום והסברת פנים והרחקת הנזקים כלן ככלל אהבת רע יסודתן.

משרשי היהדות היא האמונה בה שגחת אלהים על כל מעשי בני אדם. ה' המשגיח הוא מלך העולם. והוא מושיע כל באי עולם ולישראל ביחוד מפני צדקתם ואמונתם. ועשה אותם חטיבה אחת בעולם יען גם הם עשו אותו חטיבה אחת בעולם. המלאכים הם שלוחי ההשגחה וכן הנביאים, וכן הצדיקים שצדקת הצדיק תוכל להביאחו לידי רוח הקדש. והוא הצדיק יכול לפעול טובה לאחרים על ידי תפלתו, אבל קרוב ה' לכל קראו שהתפלה שהיא עבודה שבלב הקב"ה מתאוה לה. עם התפלה והצדקה פועלת גם התשובה להעביר הרעה ותשובה שלמה מכפרת. אצילות אמינות ההשגחה היא אמונת שכר ועונש, שהקב"ה משלם טוב לעושי הטוב ורע לעושי הרע, מדה כנגד מדה, והקב"ה זוכר לבנים זכות אבות, יעור השכר והעונש הוא גם לאחר המות שכמות האדם הנשמה

נשארת לחיי עד. כשימות שני דרכים לפניו אחד לגן עדן ואחד לגיהנם. מענין האמונה בשכר ועונש הוא גם האמונה בביאת משיח, ובימים הדין האחרון ובהחית המתים, ועל אלה הענינים הנעלמים רמזו בדבורים קצרים „יומו של גוג ומגוג“ חבלי המשיח, יום הנחמה, מלכות בית דוד, ימות המשיח, לעתיד לבא, תחית המתים, עומק הדין, יום הגדול, עולם הבא, עולם חדש“.

והנה אלה הם היסודות הכלליים באמונות ודעות היהודים בכל הזמנים הקדומים והם נוסדים במקרא ובקבלה, וכבר בררנום ממקורם בחלק הראשון עם קצת פרטים וענפיהם וענפי ענפיהם (פכ"ג), ואמנם נחוץ הוא לנו לשוב ולדבר עוד הפעם על הענין ולהראות איך השתלשלו אלו היסודות בימי חכמי התלמוד ומה שדברו חכמים האלה בפנה הזאת בתלמוד ובמדרשים, למען דעת מה התלמוד דורש, בבחינת המדות והדעות המוסריות, מאת היהודים. כבר אמרנו והוכחנו כי כל האומרים שעיקר התורה שבעל פה הכלולה בתלמוד היא הלכה המדברת מן המעשה אבל ענין האגדה רק דבר זפל הוא, הם טועים ואשמים ומחשיכים את האמת. אבל המתבונן בדבר בדעת שלמה וברוח נאמנה ימצא כי האגדה היא חלק מתורת היהודים המחייבת אותם לקיימה ולשמרה בחייהם הדתיים ולא נופלה מן ההלכה בבחינת תולדתה וגדולה היא ממה בערך גדול יקרת פנותיה אשר בהן תלויים חיי רוחנו. ומטעם הזה יאמר לענין הזה מקום נבזה בחבור אשר משרתו לתאר תולדות התורה שבעל פה. אמנם עוד סבה אחרת דורשת מאתנו להציע פה תורת התלמוד באמונות ודעות להצדיקה בפני הרובים עתק עליה ובפני מלשניה בסתר ובגלוי. הנה כמשך דברינו פגשנו פעם אחר פעם כתות או יחידים אשר נלחמו נגד תורת הזקנים המכונה תורה שבעל פה ויאמרו: לא היא! לפוליהם? אבל אין גם אחר מתנגד לעיקרי דעותיהם במוסר השכל ובמדות, כי זמתנגדים גם הם חכמים יודעים את התורה והבינו כי כל העיקרים אשר הסכימו עליהם חכמי התלמוד יסודם בתורה ובנביאים ובכתובים, וההרחבה אשר עשו לה, בהשכלה עשוה ובחינה יתרה, אבל בכל הזמנים קמה התנגדות לתורות בעלי התלמוד באמונות ובדעות ובמדות מוסריות מאנשים מחוץ אשר לא ידעו את תורתם ואם ידעו זעמ לא הבינו מה שיש בה עיקר ומה תפל, מה שהוא מוסכם ומה שהוא דעת יחיד אשר אינה מן המדה, ומה שהיא פשוט וברור ומחייב ומה שהוא משל וצויר או גם דברי הבאי, ונוסף על זה הלא לרוב כהו עיניהם מקנאת הדת או איבה וקנאת איש זרעהו קלקלו את שורת משפטם, ואף מטעם הזה חוכה קרושה היא למי אשר נתן את לבו לתאר תולדות זאת התורה שבעל פה קורותיה וקורות הספרות הגדולה אשר היא כוללה בה לקבץ על יד כל העיקרים בפנית האמונות והדעות המוסכמות מכולם ישומות ככתב בספרות התלמודית ומתגשמות בחיי היהודי, וכאספס לאסיפה אחת זהיה לנו זאת האסיפה מראה דמות מחכמת המדות והמוסר של התלמוד בזמנים שונים ובמקומות שונים.

המישג מאחזרות אלהים עמד בימי חכמי התלמוד במעלה רמה, הם מיחסים לישראל הזכות שהם עשו את הקב"ה חמיבה אחת בעולם (ברכות ו.) ושכבר נשבעו לו שאין מעבירין אותו באל אחר (גיטין נ"ו:), ולפיכך נברא האדם יחיד שלא יהו אומרים הרבה רשויות בשמים (סנהדרין ל"ו:), ונברא בערב שבת שלא יאמרו שותף היה להקב"ה במעשה בראשית (שם ל"ח:), אמר הקב"ה לישראל לא בשביל שראיתם פנים הרבה ותהו סבורין שמה אלהות הרבה בשמים דעו שאני הוא ה' אחי שנאמר אנכי ה' אלהיך (שמות רבה פכ"ט) אני ראשון שאין לי אב ואני אחרון שאין לי אח ומבלעדי (ד"ד ה"ג)

ומבלעדי אין אלהים שאין לי בן (שם). ישראל אינם עובדין אלא להקב"ה... חלקי
 האלהים נפשי שאני מיחד אותו שתי פעמים בכל יום (איכה רבתי א. ב. ה.ג.). זה
 האל שהוא אחר הוא גם בצדו ואינו גשמי ואין בו שני. אמר הקב"ה מה אני חי
 וקיים לעולם ולעולמי עולמים אף אתה ובנך ובן בנך לא תעבוד ע"ו עד סוף כל
 הדורות (מכילתא יתרו פ"ו) אמר לו הקב"ה למשה אמור להם אני שהייתי ואני הוא
 עכשיו ואני הוא לעתיד לבא לכך נאמר שלש פעמים אהיה (ש"ר פ"ג). ולא בשביל
 שאתם רואים אותי דמיונות הרבה יש אלהות הרבה אלא הוא שבוים אני ה', שבמיני
 אני ה' אלהיך (פסיקתא ק"ט); יש גבור מלחמה וכחו עליו בן מ' שנה ואינו דומה
 לבן ס' ולא בן ס' לבן ע', אבל מי שאמר והיה העולם אינו בן אלא אני ה' לא
 שנית (מכילתא בא פ' ד'). וראיתי את הרם והלא הכל גלוי לפניו ומה תלמוד
 לומר? אלא בשכר מצוה שאתם עושים אני חס עליכם (שם פ"ו). וכל מה שמתארים
 אותו בתוארים מבריותיו אין אנו מכניין אותו בן אלא לשכך את האוון (שם יתרו דבחדש
 פ"ד), ומעולם לא ירדה שכינה למטה ולא עלו משה ואלוהי למרום (סוכה ה.). זה
 אלהים אלהי ישראל אלהים קדושים הוא קדוש בכל מיני קדושים (ירושלמי ברכות
 פ"ח ה"א), והוא בקדושתו בין מקדישין אותו בין שאינן מקדישין (ספרא קדושים פ"א).
 והוא אל רחום ורחמן כאמור וחנותי את אשר אחון אע"פ שאינו הגון ורחמתי את אשר
 ארחם אע"פ שאינו הגון (ברכות ז'), שאפי' בשעת כעסו של הקב"ה זוכר את הרחמים
 (פסחים פ"ו); ויוצא ממדת הדין ובה למדת הרחמים (ירושלמי תענית פ"ב). מדת
 צדקן חסד ואמת. כל מה שהקב"ה מדבר הם דברים של אמת מפני שהוא חי וקיים
 לעולם (פסיקתא רבתי פ' י"ד). אלמלא צדקתו כהררי אל מי יכול לעמוד לפני משפטי
 תהום רבה (ערכין ח'), ואין דנין את האדם אלא לפי מעשיו של אותה השעה (ר"ה
 פ"ז); והעולם אינו נדון אלא אחרי רובו (ירושלמי תענית פ"ג בבבלי קדושין ס.). וכל
 מה דעבד רחמנא למב עבד (ברכות ס); אבל לא עבד קדשא בריך הוא דינא בלא
 דינא (שם ח.). אך עה הצדיקים הקב"ה מדרק כחוש השערה (יבמות ק"א); ורשעה
 שהקב"ה עושה דין בקדושו מתירא ומתעלה (זבחים ק"ז); הוא משגיח על כל באי
 עולם ועל ישראל הוחל שמו ביותר (ספרי ואתהגן פי' ל"א), ולפניו הכל צפוי והרשות
 נתונה והכל לפי רוב המעשה (אבות פ"ז מי"ט), ודע מה למעלה ממך עין רואה ואון
 שומעת וכל מעשיך בספר נכתבים (שם פ"ב מ"א).

האמינו שברא הקב"ה את העולם בן האפס המוחלט, לא בעמל ולא ביגיעה
 ברא הקב"ה את עולמו (ב"ר פ"ו). ובעשרה דברים נברא העולם בחכמה ובתבונה
 ובעתה ובכח ובגזרה ובגבורה בצדק ובמשפט בחסד וברחמים (חגיגה י"ב). אמר
 הקב"ה אם בורא אני את העולם במדת הרחמים הו חטויה סגיאין במדת הדין האיק
 העולם יכול לעמוד אלא הרי אני בורא אותו במדת הדין ובמדת הרחמים והלואי
 יעמוד (ב"ר פ"ב). ובשביל האדם העולם נברא ולא נברא אלא בשביל לצוות לזה
 (ברכות ו.). וקנה והקנה ושלט בעולמו (ר"ה ל"א), והקב"ה טבע כל אדם בחותמו
 של אדם הראשון ואין אחד מהם לחבירו. לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר
 בשבילי נברא העולם (סנהדרין ל"ב). כל מעשה בראשית יקומתן נבראו לדעתן
 נבראו זבצביינן נבראו (ר"ה י"א). והיה בונה עולמות ומחריבן ובורא עולמות ומחריבן
 עד שביא את אלו ואמר דין הניין לי יתהון לא הניין לי (ב"ר פ"ט) ואם בוראן משבחן
 מי מנגן בוראן מקלסן מי יתן בהן דופי אלא נאין הן ומשובחין (ב"ר פי"ב). לא ישאל
 אדם קודם שנברא העולם (חגיגה יא); כבוד אלהים הסתר דבר עד שלא נברא העולם
 חקור דבר משנברא העולם (ירושלמי חגיגה פ"ב ה"א). בריאת האדם יחידי מפני
 (יריד ח"ג)

הצדיקים ומפני הרשעים שלא יהיו הצדיקים אומרים או בני צדיק ורשעים אומרים או בני רשע, ומפני המשפחה שלא יהיו המשפחות מתגרות זו בזו (סנהדרין ל"ח). חביב אדם שנברא בצלם חבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם (אבות פ"ג), ובשעה שבא הקב"ה לבראת את אדם הראשון ראה צדיקים ורשעים עומדין ממנו מזה עשה הקב"ה הפליג דרכם מנגד פניו ושיתף בו מרת הרחמים ובראו (ב"ר פ"ב). כתוב ורדו כגדת הים אם זכו ורדו ואם לאו ורדו את שהוא בצלמנו כדמיתנו ורדו ואת שאיני בצלמנו כדמותנו ורדו (שם פ"ח). האדם בעל בחירה הפשוטה. הכל צפוי והרשות נתונה (אבות פ"ג) והכל נתון בערבון... , וכל הרוצה ללות יבא וילווה (שם). והכל בידי שמים חוץ מיראת שמים (ברכות ל"ג). ועל כן מירכס היתר ואת ואין הרעה יוצאת מלפני לעולם (ספרא בחקותי פ"ד), ומה יתאוונן אדם על חי העולמים אם מבקש הוא להתאינן גבר על חטאיו (איכה רבתי א. ב. ג.). יצר הרע ויצר הטוב בלבו של אדם ולעולם ירגיו אדם יצר הטוב על יצר הרע (ברכות ה) ואיזהו גביר הכובש את יצרו (אבות פ"ד): יצר הרע דומה לזבוב יושב בין שני מפתחי הלב (ברכות ס"א). והוא מתגבר על האדם בכל יום ומבקש להמיתו ושולט בו משעת יצירה (סנהדרין צ"א), ואיזה אל זר שיש בגופו של אדם הוא אומר זה יצה"ר (שבת ק"ח), והוא מן הדברים המוציאים את האדם מן העולם (אבות פ"ב) ויצה"ר מסיתו לאדם בעוה"ז ומעיד בו בעוה"ב (סוכה נב:). אבל אמר הקב"ה בראתי יצה"ר בראתי לו התורה תבלין (קדושין ל), בזמן שעוסקים בתורה ובגמילות חסדים יצרים מסור בידם ואין הם מסורים ביד יצירם (ע"ז ה:). ולא דברה התורה אלא כנגד יצה"ר (קדושין כ"א:). ויצה"ר ויצה"ט הם גם שופטים הפנימי של בני אדם. צדיקים יצר טוב שופטן... . ורשעים יצה"ר שופטן (ברכות ס"א). ועד שלא יחטא אדם נתנים לו אימה ויראה וכיון שהוא חוטא נתנים עליו אימה ויראה (פסיקתא רבתי פ' ט"ו).

יסוד עיקרי בתורת משה הוא בחירת ישראל, והיא תשים עליו חובות ותהן לו תעודה מיוחדת. חביבין ישראל שנקראו בנינים למקום (אבות פ"ג), מתוך אהבה שאהבם קרא להם בני בכורי ישראל (שבת ל"א). היא אביך קנך כשאתה עושה רצונו אביך ואתה בנו (פסיקתא רבתי פ' כ"ו). אמר הקב"ה למשה אמור לישראל בני כשם שאני פרוש כך אתם תהיו פרושים וכשם שאני קדוש כך תהיו קדושים (ויקרא רבה פכ"ד) ויראת חטא סביאה ליד קדושה (ע"ז כ:). וקדש עצמך במותר לך (יבמות כ). אם מקדשים אתם עצמכם מעלה אני עליכם כאלו קדשתם אותי (ספרא קדושים פ"א). וכל מי שנודר עצמו מן הערוער נקרא קדוש (ויק"ר פכ"ד). והגדולה שבחובות היא מצוה קדושה השם שלא נתנה התורה אלא לקדש את שמו הגדול (תנא רבי אליהו). מוטב שתעקר אות אחת ויתקדש שם שמים בפרהסיא (יבמות ע"ט), וכנגדו מוטב שיעבוד ע"ז ואל יתחלל שם שמים (סנהדרין קו). ואם אמרו לו לאדם עבד ע"ז ואל תהרג יעבוד ואל יהרג שנאמר וחי בהם, יכול אפילו בפרהסיא ת"ל ולא תחללו את שם קדשתי ונקדשתי (סנהדרין ע"ד), ונח לו לאדם שיעבור עבירה בסתר ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא (קדושין מ), ומפרסמין את החנפים משום חלול השם (יומא פ"ד). המחלל שם שמים בסתר נפרעין ממנו בגלוי אחד שוגג ואחד מזיד בחלול השם (אבות פ"ד). וזאת היא תעודת ישראל לקדש את שמו הגדול... עם זו יצרת לי תהלתו יספרו". ואהבת את ה' אלהיך אהבה על כל הבריות כאברהם אבינו (ספרי ואתחנן פ' ל"ב). אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה החזק לי טובה שזרדעתך בעולם (מנחות נג:). כי כארבע רוחות השמים פרשתי אתכם... כשם שאי אפשר לעולם בלא רוחות כך אי אפשר לעולם בלא ישראל (תענית ג:). מה השמן הזה אורה לעולם כך ישראל

אורה

(ד"ד ח"ג)

אורה לעולם שנאמר והלכו גוים לאורך (שה"ש רבה פ' לריח שמניך). עיניך כיונים מה יונה זו מכפרת על העולם אף ישראל מכפרים על האומות (שם פ' הנך יפה). תעודתה היא ערובה לנצחיות האומה. ואתה מרום רוממות אתה נוהג בעולמך, נתת כהונה לאהרן ברית מלח היא, נתת מלכות לדוד לעולם... נתת קדושה לישראל לעולם שנאמר קדושים תהיו (ויק"ר פכ"ד). כימי השמים על הארץ שיהיו חיים וקיימים לעולם ולעולמי עולמים (ספרי עקב פ' מ"ז). ישראל קיימים בזכות אבות שזכות אבותם מסייעתם וצדקתם עומדת לעד (אבות פ"ב), מניין שהברית כרותה לשבטים שנאמר וזכרתם להם ברית ראשונים (ספרא בחקותי פ"ה), לעולם זכות אבות קיימת, לעולם מוכירין ואומרים כי אל רחום ה' אלהיך לא ירפך ולא ישחיתך (ויק"ר פל"ו), גפן ממצרים תסיע מה הגפן היא חיה וגשענת על עצים מתים כך ישראל הם חיים וקיימים ונשענים על המתים אלו האבות (שמות רבה פ' מ"ד). נזכירה דודך מיון מיון של אבות מי פעל לפניך כאברהם יצחק ויעקב, כשאנו נכנסים לצרה אנו מוכירים לפניך מעשה אבות וזכרונם בא לפניך (שה"ש רבה). ואם ראית זכות אבות שמטה וזכות אמהות שנתמטטה לך והמפל בחסדים הראה הוא דכתיב כי ההרים ימוש... אלו האבות, והגבעות תמוטנה... אלו האמהות ואח"כ וחסרי מאתך לא ימוש (ויק"ר פ' ל"ו). אבל אין אבות מצילין את הבנים, אין אברהם מציל את ישמעאל ואין יעקב מציל את עשו (ספרי האינו פ' שכ"מ), כשאין איוחין מעשיהם המובים בדיהם, ואף בעונות אבותם אלהם ימקו כשאוחזין מעשה אבותיהם בדיהם (סנהדרין כו:): ראש כל החובות לאלהים יראת ה' ואהבתו. אין לו להקב"ה בעולמו אלא יראת שמים בלבד (שבת לא:), כל אדם שיש בו תורה ואין בו יראת שמים דומה לגובר שמסרו לו המפתחות הפנימיות ומפתחות החיצוניות לא מסרו לו בהו עייל (שם), ואוי להם לעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים (יומא עב:), וכל אדם שיש בו יראת שמים דבריו נשמעים (ברכות ו), אבל עשה מאהבה הפרש בין העושה מאהבה לעושה מיראה (ספרי ואתחנן פ' ל"ב), וגדול העושה מאהבה לעושה מיראה (סוטה לא). וכל שאתם עושים לא תעשו אלא מאהבה (ספרי עקב פ' מ"א). איני יודע כיצד לאהוב ת"ל והיו הדברים האלה על לבבך תן הדברים האלה על לבבך שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומרבך בדרכיו (ספרי ואתחנן פ' ל"ג). אחת מהדרכים האלה: מדרת הצדק והיושר מה הוא צדיק אף אתה היה צדיק (כב"מ). אמר לו הקב"ה לאברהם אהבת צדק ותשנא רשע אהבת צדק לצדק בריותי ותשנא רשע שנאת מלחייב (כ"ר פ' מ"ט). והווי סתונים בדין (אבות פ"א). שכל מי שמוציא דין לאמתו כאלו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית (מכילתא יתרו פ"ב), על שלשה דברים העולם קיים על האמת ועל הדין ועל השלום שנאמר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם (אבות פ"א). את המעשה זה שורת הדין אשר תעשון לפנים משורת הדין (מכילתא שם). והווי דן את כל האדם לכף זכות (אבות פ"א) ואל תדין את חברך עד שתגיע למקומו (שם פ"ב). כי תעשה הטוב בעיני שמים והישר בעיני האדם (ספרי ראה פ' ע"ט). והיה שינא בצע, שונא בצעיהם השונאים ממון עצמם כ"ש ממון של אחרים יהא אומר אפילו אתה שורף גדישי אפילו קוצץ את כרמי, כהונן אני דיינו (תנחומא יתרו). ולא תשא פני דל שלא תאמר עני הוא זה היאיל ואני והעשיר חייבים לפרנסו אוכחו וגמצא מתפרנס בנקיות (ספרא קדושים פ"ד). וכל שכן שיחד לא תקח שלא תאמר הריני נוטל ממון ואין מטה את הדין ת"ל כי השוחר יעור עיני חכמים (מכילתא משפטים פ"כ), ומה מי שנמל ממי שנחייב לו כהו עיניו הנוטל שוחד ממי שאינו חייב לו על אתה כמה וכמה (כ"ר פ' ס"ה). כי השוחר יעור

אפילו

(י"ד ה"ג)

אפילו חכם גדול וקבל שוחד לא נפטר מן העולם בלא סמיית הלב. ואין צריך לומר שוחד ממון: אלא אפילו שוחד דברים (כתובות קה): ולא עוד אלא אפילו הנטמל שכרו להן דיביו במלים (בכורות כט).

מענין הצדק מעלת האמת וזנות השקר ולשון הדע. חיתמי של הקב"ה אמת (שבת נ"ח). מה ת"ל הין צדק... אלא לומר לך שיהא לאו שלך צדק והין שלך צדק (ב"מ מט) עונש של בראי אפילו אומר אמת אין שומעין לו (סנהדרין כט) והישר בעיניו תעשה זה משא ומתן מלמד שכל מי שנושא ונותן באמונה רוח הבריות נחה הימנו ומעלין עליו כאילו קיים כל התורה כולה (מכילתא דרבי פ"א). אבל מי שפרע מאנשי דור המבול... עתיד ליפרע ממי שאינו עומד בדברו (ב"מ מח), והמחליף דברו כאלו עובר ע"ז (סנהדרין צב). ומנין לדיין שלא יעשה סניגוריון לרבויו שנאמר מדבר שקר תרחק (ושבועות לא). המספר לשון הרע והמקבל לשון הרע והמעיד עדות שקר ראוי להשליכו לכלבים (פסחים קיח). כל המספר לשון הרע כאלו כפר בעיקר... אמר הקב"ה אין אני והוא יכולין לדור בעולם (ערכין פו). ומנדיל עונות כנגד עבירות ע"ז גלוי עריות ושפיכות דמים (שם). ונקרא: לשון תליתאי קטל תליתאי הורג מספרו ולמקבלו ולאומרו (שם): אמרו לבעל הלשון שהוא כאן והורג ברומי (פסיקתא לב). מדבר שקר תרחק הרי זה אוהרה למדבר לשון הרע (מכילתא משפטים פ' כ'). לא תחחרם גור דין על אבותינו במדבר אלא על לשון הרע (ערכין ט). ואף אל יספר אדם בשכחו של חבירו שמהך שבוו בא לידי גוהו (שם). ובכלל לשון הרע הוא שלא יאמר הדיין לכשיצא אני מוכה וחברי מחייבין אבל מה אעשה שחברי רבו עלי ת"ל לא תלך רביל בעמך (סנהדרין לא). קרוב ללשון הרע הוא לשמוע דבר שאינו הנון, ועל זה נאמר ויתר תהיה לך על אונך, שאם ישמע אדם דבר שאינו הנון יניח אצבעו באונו (כתובות ה). מפני מה און כלו קשה ואליה רכה? שאם ישמע אדם דבר שאינו הנון יכוף אליה לתוכה (שם).

עוד מענין הצדק ההרחקה מן ההנזפה וכלכלה אונאת דברים. שלשה הקב"ה שונאין (אחד מהם) המדבר אחד בפה ואחד בלב (פסחים קיג). הין צדק שלא ידבר אחד בפה ואחד בלב (ב"מ מט). אדם שיש בו הנזפה מביא אף לעולם (סוטה מא). ארבע כחות אינן מקבלות פני שכינה, כח לציים, כח הנפים, וכת שקרים, וכת מספרי לשון הרע (שם טב). גדולה אונאת דברים מאונאת ממון שזה נאמר בו ויראת מאלהיך (ב"מ יח). והראשון שבגנבים הוא הנונב דעת הבריות (מכילתא משפטים פ' י"ג). שלא תהיה תפלין נושא ותליתך ע"מף ועיבר עבירות (פסיקתא רבתי פ' כ"ב), והמקפה את שיקיו המסמא את עיניו והמצבה את כריסו ואינו צריך אינו נפטר מן העולם עד שיחלה כך (תיספתא פאה פ' ד), הגדולה שבגניבת דעת הבריות היא שבועת שקר. וחללת שם ה' מלמד ששבועת שא חלול השם (ת"כ קדושים פ' א'). כל עבירות שבהורה נפרעין ממנו וכאן (שבועת שקר) ממנו וממשפחתו (שבועות לט). וכל הרגיל בשבועת שא ובשבועת שקר הרי זה כאלו עובר ע"ז ואינו עושה קורת רוח לפני מי שאמר והיה העולם ואינו מקבל עליו עול מלכות שמים שלמה (תנא רב"א רבה פ' כ'). ואפילו שבועת אמת שהוא של שוא ככלל לא תשא את שם ה' אלהיך לשיא (פסיקתא רבתי פ' כ"ב).

מדת אהבת רע, ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול בתורה (ספרא קדושים פ' א' ד') דעלך מני לחברך לא תעבר זה הוא כל התורה כולה ואירך פירושא (שבת לא). אוהב את הבריות ומקרבן לתורה (אבות פ"א). יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך. הי ממון חברך חביב עליך כשלך (שם פ"ב), איזה נכור... מי שעשה שונאו אהבו (דוד ח"ג)

אוהבני (אבות דר"נ פ' כ"ג), ואחבת, לרעה כמנהג ברוח לו יתחזק יפהו (כתובות לז). אמר לאדם שיקדש אשה עד שוראנה שמא יראת בה דבר מגונה וישנאנה, ורחמנא אמר ואחבת, לרעה כמנהג (קדושין מא). ושלחתה בנסי, ואם היתה חולה ימתין לה עד שתבריא. (ספרי תצא פ' רי"ד). אמר לחם הק"ה בני אוהבי כלום חסרתי דבר שאבקש מכס ומה אני אבקש מכס? אלא שהיהו אוהבים זה את זה ותהיו מכבדים זה את זה ותהיו יראים. זה מזה (תרב"א רבה פ' כ"ח) * מכלל האהבה הרחמים עלי הבריות. הני זהיר שלא תמנע רחמים שכל המונע רחמים מקיש לע"ז ופורק מלכות שמים מעליו (ספרי ראה פי' קי"ז)... שכל זמן שאתה מרחם על הבריות מרחמין עליך מן השמים (שם פי' צ"ו)... וכל המרחם על הבריות בידוע שהוא מורען של אברהם אבינו (ביצה לב), ששלשה סומנים באומה זו רחמים ביישנים, גומלי חסדים (יבמות ע"ג). אימתי יבואו עליך כל הברכות... אם הלך בדרכי שמים ומה הם דרכי שלום שהוא רחמן ומרחם אפי' על הרשעים... וזן ומפרנס את כל הבריות כך תהיו רחמים זה על זה לפרנס זה לזה ותארכו פנים זה לזה בנובה... שהוא חנון, ונתן מתנת חנם ליודעים אותו ולשאנים יודעין אותו כך אתם תנו מתנת חנם זה לזה (תנא דב"א פכ"ו). ומכללה הצדקה וגמולות חסדים... כל העולם בולו נזונים בצדקה (ברכות י"ז). וגדול העושה צדקה יותר מכל הקרבנות (סוכה מ"ג) ושקולה צדקה נגד כל המצות (ב"ב מ"ג) והתורה אומרת באיזה שביל אני מצויה בדרכם של עושי צדקות (פסוקתא ק"ג), וגדול העושה צדקה בסתר יותר ממשה רבנו (שם) ואשרי משכיל אל דל... המסתכל בצדקה לעשותה (ירושלמי פאה פ"ח)... ודרכו של גומל חסד לרוץ אחר הדלים (שבת קד). ומי יתן? אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יתן צדקה שוב אין מראין לו סימני עניות (גיטין ז). ולמי נתנו? עני עיר קורמים לעני עיר אחרת (ב"מ ע"א). עושה צדקה ככל עת וכן אפשר לאדם לעשות צדקה בכל עת... זה המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו ומשאן (כתובות ג). עני המחזיר על הפתחים אין נזקקין לו למתנה מרובה (ב"ב ז). די מחסורו אתה מצווה עליו לפרנסו ואי אתה מצווה עליו לעשור, אשר יחסר לו אפילו סוס, לרכוב עליו ועבר לרוץ לפניו (כהובות סג)... וכמה יתן? צדקה כשריון זה שריון כל קליפה וקליפה מצטרפת לשריון גדול אף צדקה כל פרומה ופרומה מצטרפת (ב"ב ט). מנין אם פתחת פעם אחת אתה פותח אפי' מאה פעמים ת"ל כי תוח פתח (ספרי ראה פ' קט"ז). יהי ביתך פתוח לרוחה והיו עניים בני ביתך אבות פ"א). אם אמר ליתן ונתן נותנים לו שכר אמירה ושכר מעשה, אמר ליתן לא חספיק בידו ליתן נותנים לו שכר אמירה. כשבר מעשה, לא אמר ליתן אבל אמר 'אחרים תנו, או לא אמר ליתן ולא לאחרים תנו, אבל נוח לו בדמים טובים מנין שנתנין לו שכר על כך ת"ל כי בגלל הה"ב הזה יברכך ה' אלהיך בכל מעשך ספרי ראה פי' קי"ז) אבל מרבה צדקה מרבה שלום (אבות פ"ב). כיצור יתן? למדך נדה דרך ארץ כשארם. עושה מצוה (צדקה) יהיה עושה אותה בלב שמח (ויק"ר פ' י"ד). לא תאמץ את לבבך יש בן אדם שמצטער בנייתו; בן לא יתן ולא תקפץ את דך יש בן אדם שפושט את ידו וחוזר וקופצה (ספרי ראה פי' קט"ז). מיני הצדקה: דול המלוה יותר מהעושה צדקה (שבת סג). גדול המעשה יותר מן העושה (ב"ב טו). רבוע מדות בנותני צדקה הרוצה שיתן ולא יתנו אחרים; עיני רעה בשל אחרים יתנו גרים והוא לא יתן עינו רעה בשל יתן ויתנו אחרים; חמה לא יתן ולא יתנו אחרים שע; (אבות פ"ה)... זכות הצדקה ועון המונע ממנה; שאול את שלמה עד היכן כחה ול צדקה מגיע אמם להם צאי וראו מה פירשנוה אפי' פור נתן לאבונים צדקה עומדת עד קרנו תרום ככבוד (ב"ב יז). ומצדיקי הרבים ככוכבים אלו נבאי צדקה (ב"ב ט). אשריהם (ירד ח"ג)

אשריהם ישראל בזמן שעוסקים בתורה ובגמילות חסדים יצדם מסור בידם (ע"ז ה:).
 אכל המעלים עין מן הצדקה כאלו עובר ע"ז (כתובות סח:), ואין הנשמים נעצרים
 אלא בשביל פוסקי צדקה ברכים ואינם נותנים (תענית ה:), ונכסי בעלי בתים נמסרים
 למלכות על שפוסקים צדקה ברכים ואינם נותנים (סוכה כט:). ואין ת"ח רשאי לרור
 בעיר שאין קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה (מנהרין יז:). רש ואיש
 תככים נפגשו זה שהוא רש בנכסים ואיש תככים זה שהוא עושה בפעולה ועמד רש
 עם איש תככים אמר לו תן לי מצוה ונתן לו מאיר עיני שניהם ה' זה קנה חיי שעה
 וזה קנה חיי עוה"ב. עשיר ורש עשיר זה שעשיר בנכסים ורש זה שרש בנכסים עמד
 רש עם העשיר אמר לו תן לי מצוה ולא נתן לו עושה כלם ה' מי שעשה זה עני
 יכול לעשותו עשיר ומי שעשה לזה עשיר יכול לעשותו עני. אמר העשיר לאותו העני
 לית את אויל לעני ונגים חמי שקיין חמי כרעין חמי כרסיון חמי קפדך אמר לו הקב"ה
 לא דייך שלא נתת לו משלך מאומה אלא במה שנתתי לך אתה מכנים לו עין הרע
 (ויקרא פ' ל"ד). אבל גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה גמילות חסדים בין בגופו
 ובין בממונו (סיכה מז:). והיא אחד מהשלשה עמידים שהעולם עומד עליהם (אבות
 פ"א), בקור חולים (ג"ח בגיפו) אין לו שיעור (גדרים למז:), את הדרך זה בקור חולים
 ילכו זה קבורת מתים בה זה ג"ח (מכילתא יתרו פ"ב), ומבטלין ת"ת להוצאת המת
 (מגילה נ:), וכל שאינו מבקר חולים כאלו שופך דמים (גדרים מז:). ומכללה לבקש
 רחמים על חבירו, וכל שאפשר לו לבקש רחמים על חבירו ואינו מבקש נקרא
 חוטא (ברכות יב:).

כחובת אהבת רע חובת אהבת גרים. שכשם שנאמר בישראל ואהבת לרעך
 כמוך כך נאמר בגרים ואהבת לו כמוך (ספרא קדושים פ"ח). חביבים הגרים שבכל
 מקום הוא מזהיר עליהם... חביבים הגרים שכל מקום שנקראו נקראו בישראל (מכילתא
 משפטים פ"ח) וגר לא תונה ולא תלחצנו לא תוננו בממון ולא תלחצנו בדברים (שם).
 אם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשי אבותיך (ב"מ נח:). והאהבה הורחבה גם על
 גר תושב. וינפש בן אמתך והגר זה גר תושב (מכילתא משפטים פ"ב), ומקדים נתינו
 לגר (גר תושב) למכירה לנכרי (פסחים כב:). לא ישבו בארצך יכול בגוי שקבל עלי
 שלא לעבוד ע"ז הכתוב מדבר ת"ל לא תסגיר עבד אל אדוניו מה תקנתו עמד ישנ
 בארצך (גיטין מה:).

מכלל האהבה חיבת התוכחה. הוכח תוכיח את עמיתך הוכח אפילו מאו
 פעמים תוכיח אין לי אלא הרב לתלמיד, תלמיד לרב מנין ת"ל הוכיח מכל מקום (ב"י
 לא:), והרואה בחבירו דבר שאינו הגון צריך להוכיחו (ברכות לא:), וכל שאפשו
 למחות באנשי ביתו ולא מיחה נתפס על אנשי ביתו, באנשי עירו נתפס על אנשי
 עירו, בכל העולם כולו נתפס על כל העולם כולו (שבת נד:), וכשלו איש באחיו בעון אחי
 מלמד שכל ישראל ערבים זה בזה... שהיה בידם למחית ולא מיחו (מנהרין כז:).
 ולא הרבה ירושלים אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה (שבת קטז:), ושכר כ
 שמוכיח את חבירו שיחזור בו נוטל ברכות (ילמדנו בליקוט תורה ר' תשצ"ג), וכ
 המוכה את הרבים זכות הרבים תלוי בו (אבות פ"ה), וחובה לקבל התוכחה, אינו
 דרך ישרה שיבור לו האדם יאהב את התוכחה שכל זמן שהתוכחות בעולם נחת רו
 באה לעולם טובה וברכה באין לעולם ורעה מסתלקת מן העולם (תמיד כח:), או
 קשוח עצמך ואחר כך קשוח אחרים (ב"מ קז:). וכשם שמצוה לומר דבר הנשמע נ
 מצוה לאדם שלא לומר דבר שאינו נשמע (חגיגה ד:), ומוטב יהיו שונגין ואל יו
 מורין (ביצה ל). ומפני ד' דברים אין מוכיחין את האדם אלא סמוך למיתה כדי שו

יהא מביחיו ותורר ומביחיו כדי שלא יהא חברו רואהו ומתבייש ממנו ושלא יהא בלבו עליו, וכדי שיפוש ממנו בשלום שהתוכחה מביאה לידי שלום (ספרי דברים פי' ב'). כגודל זכות האהבה גדול עון השנאה והקנאה והנקמה. עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם (אבות פ"ב), הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם (שם פ"ד), שנאת הבריות כיצד שלא יכוון אדם לומר אהוב את החכמים ושנא את התלמידים אהוב את התלמידים ושנא עמי הארץ אלא אהוב את כולם (אבות ד ר נ פמ"ו). לא השנא את אחיך בלבבך, יכול לא תקללנו לא תכנו ולא תסמרגנו ת"ל בלבבך, לא אמרתי כי אם שנאה שבלב (ספרא קרושים פ"ד), וכשם שהקב"ה... מגלגל ומעביר ואינו משמר קנאה ונקמה... כך לא השנא את אחיך מה ת"ל בלבבך בשנאה המיושנת (הנא דב"א). מקדש ראשון מפני מה חרב מפני שהיו בה ע"ז ג"ע ויש"ד... מקדש שני שהיו עוסקין בתורה ובמצות ובנ"ח מפני מה חרב מפני שהיתה בה שנאת חנם, ללמדך ששקולה שנאת חנם כנגד ג' עבירות ע"ז ג"ע ויש"ד (יומא טו). אם רעב שונאך האכילוהו לחם ואם צמא השקהו מים אע"פ שהשכים להרנג ובא רעב וצמא לתוך ביתך האכילוהו והשקהו, למה כי גחלים אתה חותה על ראשו וה' ישלם לך ישלמנו לך (מדרש משלי כ"ו). השנא את חברו הרי זה משופכי דמים שנאמר וכי יהיה איש שנא לרעהו וארב לו וקם עליו (מס' דרך ארץ פי"ב). אוהב לפרוק ושנא למעון מצוה בשונא כדי לכוף את צרו (ב"מ לב:). לא תקום עד היכן כחה של נקימה אמר לו השאילני מגלך ולא השאילו ולמחר אמר לו השאילני קרדומך אמר לו איני משאילך כשם שלא השאלת לי מגלך לכך נאמר לא תקום (ספרא קרושים פ"א). לא חטר עד היכן כחה של נסירה אמר לו השאילני קרדומך ולא השאילו למחר אמר לו השאילני מגלך אמר לו הא לך איני כמותך שלא השאלת לי קרדומך (ספרא שם). כי יהיה איש שונא לרעהו וארב לו וקם עליו, מכאן אמרו אם עבר על מצוה קלה סופו לעבור על מצוה חמורה, עבר על ואהבת לרעך כמוך סופו לעבור על לא תשנא ועל לא תקום ולא תמור וסופו לעבור על וחי אחיך עמך עד שבא לידי שפיכות דמים, לכך נאמר כי יהיה איש שונא לרעהו וארב לו וקם עליו (ספרי שופטים פי' קפ ז).

פרי האהבה הוא השלום והסברת פנים. הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה (אבות פ"ד) והוי מקדים בשלום כל אדם (שם פ"ד), ולעולם יהא אדם ערום ביראה מענה רך ומשיב חימה ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפי' עם נכרי בשוק (ברכות יז). כי השלום הוא אחד משלשה העמודים אשר העולם קיים עליהם (אבות פ"א). והבאת שלום בין אדם לחברו הוא סן הרברים שאדם אוכל פירותיהן בעוה"ז והקרן קיימת לעוה"ב (פאה פ"א). ות"ח מרבים שלום בעולם (ברכות סד). ולא טענו הנביאים בפי כל הבריות אלא שלום (ספרי נשא פי' מ"ב). ואין אליהו בא... אלא לעשות שלום בעולם (עדרות פ"ח). ואין חותם כל הברכות אלא בשלום (ספרי שם), שאין הברכות מועילות כלום אא"כ שלום עמהם (במ"ר פי' א). וגדול השלום שאפי' במלחמה של ישראל צריכים שלום (ספרי שופטים פי' קצ"ט). ואין כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום (ספרי נשא פי' מ"ב). ועל כן מותר לו לאדם לשנות מפני השלום (יבמות סה:), ולעשות שלוב בין איש לאשתו אמרה תורה שמי שנכתב בקרושה ימחה על המים, לעשות שלום לכל העולם כולו על אחת כמה וכמה (סוכה נג:). ואבני מוכת... על שמטילות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים אמר הקב"ה לא תנוף עליהם ברזל, המטיל שלום בין איש לאיש בין איש לאשתו בין עיר לעיר בין אומה לאומה בין ממשלה לממשלה בין (יר"ד ת"ג)

משפחד למשפחה על־אחת כמה וכמה שלא תבא עליהם פורענות (מכילתא דבבא ב' פ"א). ומפני זה הווי זהיר בשאילת שלום בין אדם לחבירו ואל תבא לבין המחלוקת (אבות דר"נ פ"ג), ואחם נצבים אימתי כשתהיו אגודה אחת (תנחומא פרשה נצבים), וכשבאו ישראל מרפידים הושוו כלם ונעשו אגודה אחת... אמר הקב"ה התורה כולה שלום ולמי אני נותנה לאומה שאהבת שלום (פסיקתא דבבא ב' קה:). ואף על כן גדול השלום שאפי' ישראל עובדי ע"ו ושלום ביניהם אין השמן נוגע בהם שנאמר חבור עצבים אפרים הנח לו, אבל משנחלקו מה נאמר חלק לבם עתה יאשמו הא גדול השלום ושנא המחלוקת (ספרי נשא פ' מ"ב), ועליו נאמר לא תתגודדו לא תעשו אגודות אגודות (יבמות יג:). ומענין השלום הוא ה ס ב ר ת פ נ י ם ל כ ל א ד ם . הו י מקבל את כל אים בסבר פנים יפות (אבות פ"א) ובשמחה (שם פ"ג) והווי מכבד את חבריו (שם פ"ד). שאם נתן אדם לחבירו כל מתנות טובות שבעולם ופניו זעומות פארץ מעלה עליו הכתוב כאלו לא נתן כלום, אבל המקבל את חבירו בסבר פנים יפות אפי' לא נתן לו כלום מעלה עליו הכתוב כאלו נתן לו כל מתנות שבעולם (אבות דר"נ פ"ג).

אחות למדות עשות משפט ואהבת חסד היא מדרת הענוה. מאד מאד הווי שפל רוח שתקת אנוש רמה (אבות פ"ד). לעולם יהא אדם ענותן כהלל (שבת ל:) ואוהו בן עות"ב ענותן ושפל בוך (מנהדרין פח:). שכל מי שהוא ענו סופו לחשרות שכינה עם האדם בארץ... וכל מי שהוא גבה לב גורם למא את הארץ ולמלק את השכינה (מכילתא יתרו דבחדש פ"ט). ולעולם ילמוד אדם מדעתו של קונו שהרי הקב"ח הגיח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני (סוטה ה:), שכל המשפיל עצמו הקב"ה מגביהו וכל המגביה עצמו הקב"ה משפילו, כל המחזר על הגדולה הגדולה בורחת ממנו וכל הכורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו (עירובין יג:), ולעולם יהא אדם מן הנעלבים ואינם עולבין מן הנרדפים ולא מן הרודפים (ב"ק צג:), שהנעלבים ואינם עולבין שומעים חרפתם ואינם משיבים... עליהם הכתוב אומר ואיביו כצאת השמש בגבורתו (יומא כ:), אבל כל מי שיש בו גמות רוח אומר הקב"ה אין אני והוא יכולין לדור בעולם (סוטה ה:), וכל המהלך בקומה זקופה... כאלו דוחק רגלי השכינה (ברכות מג:). קרובה לענוה היא מדרת ההסתפקות. איהו עשיר השמח בחלקו (אבות פ"ד), עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריית (שבת קיח:). פחות ממאכלך ומשתך ותוסיף על דירתך (פסחים קיד:), למדה תורה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון (חולין פד:). אבל מלמדין את האדם שלא יהא רעבתן (ב"מ צ"ד:). ולעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו וילבוש ויתכסה במה שיש לו ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו שהן תליון בו והוא תלוי במי שאמר והיה העולם (חולין פד:). אבל לא שיוחסר ממש מכל טובה, כי כל הקץ בחיים טובים בעוה"ז סימן רע הוא לו (תנא דב"א רבה פ"ד), ואם יש לך היטב לך (עירובין נד:). ועתיד אדם ליתן חשבון על כל מה שראתה עיניו ולא אכל (ירושלמי סוף קדושין). כי גמילות חסד לנפשו היא חובה כחיבת שמירת הגוף ובריאותו. גומל נפשו איש חסד זה הלל הוקן שבשעה שגפטר מתלמידיו היה מהלך והולך עמהם אמרו לו תלמידיו להיכן אתה הולך אמר להם לעשות מצוה א"ל וכי מה מצוה זו א"ל לרחוץ בבית המרחץ אמרו לו וכי מצוה היא זו? א"ל הן, מה איקונין של מלכים שמעמידין אותו בבתי תאבאות ובבתי קרקסאות מי שנתמנה עליהן מורקן ושומפן והן מעלין מוונות, ולא ענר אלא שהוא מתגדל עם גדולי מלכות אני שנבראתי בצלם ובדמות על אהת כמה וכמה (ויק"ר פ' ל"ד). ואין לך דבר שעומד בפני פקוד נפש (יומא פב:) ומפקחין פקוח נפש בשבת והורוין הרי זה משובה שם

(שם פד): שלכם השבת מסורה ואין אתם מסורים לשבת (מכילתא כי תשא פ"א). ואפי' חינוך בן יומי מחללין עליו את השבת (שבת קנא:). ומסעדין ומילדין את האשה בשבת ומחללין עליה את השבת (שבת קנח:), ומי שאחזו בולמים מאכילין אותו אפי' דברים שמאים (יומא פג:). ולעולם ימכור אדם קדרות ביהו ויחך מנעלים לרגליו. הקיז דם ואין לו מה יאכל ומכור מנעלים שברגליו ויספיק מהם צרכי סעודה. וכל המיקל בסעודת הקזת דם מקילין לו מזונותיו מן השמים ואומרים לו הוא על חייו לא חס ואני אחוס עליו (שם קכט:). כל היושב בתענית נקרא חוטא (נדרים י:). שאין האדם רשאי לחבל בעצמו (ב"ק צא:). ומפני זה אל ירבה אדם כבי ומספר על מתו ולא יגון ואנחה אלא כשיעור שאמרו חז"ל (תדב"א רבה פ"ר) והקב"ה מזהיר את ישראל ואומר אל תנבלו עצמכם בדבר רע ואני נותן לכם שכרכם הה"ד אל תשקצו את נפשותיכם (במ"ד פ"ו). לפיכך עיר שאין בה בית המרחץ ורופא ואומן אין ת"ח רשאי לדור בתוכה (סנהדרין יז:).

עוד קרובה לענוה מדרת הבישה והצניעות. מסימני האומה הזה הוא שהם ביישנים (יבמות עט:). כי סימן יפה הוא באדם כשהוא ביישן (נדרים כ:). ולבעבור תהיה יראתי על פניכם לבלתי תחטאו מלמד שהבושה מביאה לירי יראת השם (מכילתא יתרו דבתרש פ"ט), אבל כל אדם שיש לו עזות פנים נכשל בעניוה (תענית ז:). ובעקבא דמשיחא היצפא ישגה (סוטה מט:). וכן הצניעות סיני לפרישות, לך לך אמרין לגזירא לכרמא לא תקרב (שבת יג:), והרחק מן הכיעור ומן הדומה לו (חילין טז:). ובפרט ת"ח צריך שיהיה צנוע במעשיו ומפורסם בדרכיו (ד"א זוטא פ"ו). צניעות נדר לערוה וכל הגורר עצמו מן הערוה נקרא קרוש (ויק"ר פכ"ד), וכנגדה שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לערוה (אבות פ"ג), ותחלת קלות ראש כנשים פתח לנאוף (ד"א זוטא פ"ב), ונשמרת מכל דבר רע שלא יסתכל אדם באשה יפה ואפי' בפניוה (ע"ז כ:). יד ליר לא ינקה רע זה המרצה מעות מירו ליר אשה (ברכות), ואל תרכה שיחה עם האשה (אבות פ"א), וכל שעסקו עם הנשים לא יתחד עמהן (קרושין פב:). שאין אפוטרופוס לעריות (כתובות יג:). ואפי' חסיד שנחסרים אין ממנין איתו אפוטרופוס לעריות (ירושלמי כתובות פ א).

גדולה שבמדות היהדות היא מדרת האמונה והבטחון. איווה היא דרך ישרה שיבוד לו האדם... יחזיק באמונה יתירה שנאמר עיני בנאמני ארץ לשבת עמרי (תמיד כח). בא חכוק והעמידן (עיקרי התורה) על אחת וצדיק באמונתו יהיה (מכות כד:). והיה כאשר ירום משה ירו וגבר ישראל וכי ידיו של משה מנגרות ישראל או ידיו שונרות עמלק אלא כל זמן שמנבית ידיו כלפי מעלה היו מסתכלים בו ומאמינים כמו שפקד את משה לעשות כן והקב"ה עושה להם נסים ונכורות (מכילתא דעמלק פ"א), אמר הקב"ה כדו היא האמנה שהאמינו בו שאקרע להם את הים (שם בשלח פ"ג). וכל המקבל מצוה אחת באמנה כדו הוא שהשרה עליו רוח"ק (שם פ"ו), והוא אמונה והיא הבטחון. לעולם אל יהא פסוק זה זו ספיק אשרי אדם בוטח בה' (ירושלמי ברכות פ"ה ה"א). אשרי מי שיוודע בלבבו מה הוא אצל אביו שבשמים, אשרי מי שהויה ידא שמים בסתר וגשען ובוטח כמי שהוא תופס מן ותרם שנאמר... מן הוא לכל החוסים בו (תדב"א רבה פ"ח). ואמר להם הקב"ה לישראל בני לוו עלי והאמינו בי ואני פורע (ביצה ט"ז). מציל עני מחוק ממנו אמר רוד כבש בין שבעים זאבים מה יכל לעשים ישראל בין שבעים אומות חזקים מה הם יכולים לעשות אתה עומד להם בכל שעה ושעה (פסי' רבתי פי' ט"ז). וכל התולה בטחוני בהקב"ה הרי הוא לו מחסה בעה"ז ולעולם הכא (מנחות כט:). אבל מי שיש לו פת בסלו היום ואומר מה אוכל למחר אינו אלא מקטני אמנה (בבב"א מח). הבוטה ומאמין מצדיק דין שמים (תענית ה). והייב אדם לכרך על הרע כשר

שהוא

יח

(יר"ד ג)

שהוא מברך על הטוב (ברכות פ"ט), הא למדת שלא יהא אדם יורד לידו תערומת על הקב"ה בזמן שהוא רואה בני אדם אחד צדיק וטוב לו ואחד צדיק ורע לו ואחר רשע וטוב לו ואחר רשע ורע לו ואם הוא יורד לידו תרעומת על הקב"ה הרי זה מתחייב בנפשו (תדב"א זוטא פ"י). ועל כן אשרי אדם שנגעו בו יסורין וכבש כעסי (כן הגיה במ"ע ונכון) ולא קרא תגר אחר מדת הרין (פסי' רבתי פ"י מ"ז), ואמנם כיצד יעשה מי שיסורין באים עליו? יפשפש במעשיו (ברכות).

גדולה שבוכיות היא מדת התשובה. יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא (אבות פ"ד) ותכלית חכמה תשובה ומעשים טובים (ברכות טז): אשרי האיש ירא ה' אשרי מי שעושה תשובה כשהוא איש... אשרי מי שמתגבר על יצרו כאיש (ע"ז יט): נמשלה תשובה כים... מה היום הזה לעולם פתוח כך שערי תשובה לעולם פתוחים (איכה רבתי פ' סכתה). ומקום שבעלי תשובה עומדין צדיקים גמורים אינם עומדין (ברכות לד.) שוב יום אחר לפני מיתתך (אבות פ"ב), וכי אדם יודע איזה יום ימות?... כל שבין ישוב היום שמא ימות למחר (שבת קנג). שהתשובה מדה טובה ורחמיו של הקב"ה באין על הבריות בשעה שהם עושים תשובה (במ"ד פ"ב) ומביאה רפאות לעולם, וזדונות נעשו לו כשגגות (יומא פ"ז). וזה שהוא עושה תשובה הקב"ה מעלה עליו כאלו עולה לירושלים וכונה את המזבח ומקריב עליו קרבנות (פסיקתא שובה קנח). אבל האומר אחטא ואשוב אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה (יומא פ"ה) וכן כל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה (אבות פ"ה). הקרובה אליה התשובה היא ההתפלה. ששלשה דברים מבטלין את הגזירה תשובה תפלה וצדקה (ירושלמי תענית פ"ב) ועליה נאמר ולעבדו בכל לבבכם וכי יש עבודה בלב הא מה ת"ל ולעבדו בכל לבבכם זו תפלה (ספרי עקב פ' מ"א). וגדולה תפלה יותר מן הקרבנות (ברכות לא). ומבטחין של ישראל בשעה שמתפללין להקב"ה והוא קרוב להם שנאמר קרוב ה' לכל קוראיו (מכילתא בשלח פ"ב). וגדולה תפלה לפני הקב"ה אם אינה עושה כולה עושה מחצה (דברים רבה פ' כי תבא) ותפלתן של צבור לעולם אינה חוזרת ריקם (שם פ' ואתחנן). לפיכך אפילו חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים (ברכות י). אבל אל תעשה תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום (אבות פ"ב). ועל כן אין עומדין להתפלל אלא מהוך כובד ראש (ברכות ל:) והמתפלל צריך שיכוון לבו לשמים (שם לא). ויתן עיניו למטה ולבו למעלה (יבמות קה:) ויסדר שבחו של מקום ואחר כך יתפלל (ע"ז ז:). ולעולם ימוד אדם עצמו אם יכול לכוון יתפלל ואם לאו אל יתפלל (ברכות ל:). ותהא זקוק להתפלל לפני ולברך אותי מעין מעשי ולא האמר אני בריוח מה אני מתפלל וכשתגיע עליך צרה תבא ותתפלל אלא עד שלא תבא לך הצרה הוה מקדים ומתפלל... אוקיר לאסוף עד לא תצטרך ליה (תנחומא מקץ ירושלמי תענית פ"ג). אבל יש דברים שהם תפלה של תפלה כיצד כונס מאה כורין ואומר יהו רצון שיהיו מאהים... הרי זו תפלת שוא אבל מהפלל שתכנס בהן ברכה ולא תכנס בהן מארה (תוספתא ברכות פ"ז).

אך כנגד כולם תלמוד תורה (פאה פ"א), שכל מצותיה של תורה אינן שוות לדבר אחד מן התורה (ירושלמי פאה פ"א) והיא משלשה עמודים שהעולם עומד עליהם (אבות פ"א). ואין טוב אלא תורה (ברכות ה). ואמת זו תורה (שם ה:) ואין עץ חיים אלא תורה (שם לב:) ואשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו (שם יז). וכל העוסק בתורה אפילו יום אחד בשנה מעלה עליו הכתוב כאלו עסק כל השנה כולה (חגיגה ה:) ולעולם יעמוק אדם בתורה אפילו שלא לשמה שמתוך שלא לשמה בא לשמה פסחים

נפסחים ג): ויען כי רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות (מכות כג): שהתורה מביאה לידי זהירות (ע"ז כ): ותלמודה גדול שמביא לידי מעשה (קידושין מז): ואין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה (תנא דב"א זוטא פ"ז). והתורה מאירה מסוף העולם עד סופו (שם רבה פ"ג) ומה אור מגין לעולם אף התורה מגינה (סוטה כא). ואשרי אדם השם עצמו כשור לעול וכחמור למשא וישב ויהנה בתורה (תרב"א רבה פ"ג) שאין תחלת דינו של אדם נדון אלא על דברי תורה (סנהדרין ד). וזנבה מנחה אינו מתכפר אבל מתכפר בתורה (ר"ה יח). ואמר הקב"ה טוב לי יום אחד שאתה יושב ועוסק בתורה מאלף עולות (שבת לא). ואולם אין התורה נקנית אלא במיעוט תענוג (תרב"א זוטא פ"ז) ועל כן עשה דברים לשם פועלם ודבר בהם לשמם אל תעש עטרה להתגדל בהם ואל תעש קורדס להיות עודר בו (נדרים סב): ותלמוד תורה רביים עריף (מגילה ג): לכן הסכת עשו כתות כתות לתורה שאין התורה נקנית אלא בחכמה (ברכות סג): ובזמן שקולו של יעקב מצוי בכתי כנסיות ובכתי מדרשות אין הידים ידי עשו (ב"ר פס"ב) מרבה תורה מרבה חיים מרבה ישיבה מרבה חכמה (אבות פ"א). אבל הלומד תורה ואינו מלמדה זה הוא דבר ה' בזה (סנהדרין צט). אך לפעמים בטולה של תורה זהו יסודה (מנחות צט): אם ראת דור שהתורה חביבה עליו פזר ואם ראת דור שאין התורה חביבה עליו כנס (ברכות סג). הדור תורה חכמה (דרך ארץ זוטא פ"ה) ומצוה לחשוב בתקופות ומולות (שבת עה): שתקופות וג'מטריאות פרפראות לחכמה (אבות פ"ג), אבל עשה דברי תורה עיקר ואל תעש מפלה שלא תהיה משאך ומתנך אלא עליהם שלא תערב בהם דברים אחרים (ספרי ואתחנן פי' ל"ד).

פרק חמישה ועשרים

האשות והמשפחה והתכרה עם כל אדם

ומה' אשה משכלת... שאין זוגו של אדם אלא מן הקב"ה... יש שהוא הולך אצל זוגו ויש שזוגו בא אצלו (ב"ר פס"ח) ואדם שאין לו אשה שרוי בלא טובה ובלא עזר (יבמות סג): ואשה טובה מתנה טובה... אשרי בעלה מספר ימיו כפלים העלים עיניך מאשת חן פן תלכד במצורתה אל תמ אצל בעלה למסוך עמו יין ושכר כי בתאר אשה יפה רבים הושחתו ועצומים כל הרוגיה (שם). אבל איזהו עשיר... כל שיש לו אשה נאה במעשיה (שבת כה:). וביתו של אדם זו אשתו (יומא י). ואמר ר' יוסי מימי לא קראתי לאשתי אשתי... אלא לאשתי ביתי (שבת קיח:). אין משיאין את הקמנה אלא על פיה (ב"ר פ"ס) ואמור לאדם שיקדש אשה עד שיראנה שמא יראה בה דבר מגונה וישנאנה ורחמנא אמר ואהבת לרעך כמוך (קדושין מא). וכל שכך שלא ישא אדם אשה ודעתו לגרשה משום שנאמר אל תחריש על רעך רעה והוא יושב לבטח אתך (יבמות לו): וכנגד זה מי שראה את אשתו יוצאת וראשה פרוץ יוצאת וצדדיה פרוצים לבה גם בעבדיה גם בשפחותיה יוצאת וטווה בשוק רוחצת ומשחקת עם כל אדם מצוה לגרשה (תוספתא כתובות פ"ה). וכל ימי עני רעים זה שיש לו אשה רעה (ב"ב קמא): אך בכל זה אשה תהא שמאל דוחה וימין מקרבת (סוטה מו). לעולם יהיה אדם זהיר בכבוד אשתו שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו (שם) והאזהב את אשתו כגופו והמכבדה יותר מגופו עליו הכתוב אומר וידעת כי שלום אהלך (סנהדרין עו): ואם זכה הרי היא עזר (ב"ר פ"ז ובגמ') וכמה עיוורתו? אדם מביא חטים חטים כוסם פשתן פשתן לובש לא נמצאת מאירה את עיניו ומעמירתו (ד"ד ח"ג)

על רגליו (יבמות סג:) אבל המצפה לשבר אשתו וריחים אינו רואה סימן ברכה לעולם (פסחים כ:). איש ואישה זכו שכינה בנייהם לא זכו איש אוכלתם (סוטה יג:). משבנה לו (הקב"ה) עזר אשה נקרא שמו איש והיא אשה מה עשה הקב"ה נתן שמו בנייהם י"ח אם הולכים בדרך ושוברים מצותי הרי שמי נתון בנייהם ומציל אותם מכל צרה ואם לאו הריני נוטל את שמי מביניהם והם איש ואיש והאש אוכלת אש (פרקי דר' אליעזר פ"ב). אשתך כנפן פוריה בירכתי ביתך אשתך תהיה כנפן שהוא עושה פירות ולא כנפן שאינו עושה פירות כל זמן שאשתך תהיה בירכתי ביתך מה כתיב בתריה בניך כשתילי ותיים מה זית זה יש בו זית לאכילה וזית ליבש וזית לשמן ושמן דולק ככל הנרות כך כל זמן שאשתך בירכתי ביתך היא אינה דומה אלא לגפן שאינה זזה ממקומה לעולם ובניה דומים לזית מהם בעלי מקרא מהם בעלי משנה מהם בעלי תלמוד מהם בעלי משא ומתן מהם חכמים ומהם נבונים יודעי בינה כל דבר בעתו (תנא דב"א רבה פ"ח). וחייבת האשה לעשות מלאכה בתוך ביתה שהכמלה מביאה לידי שעמום (כתובות פ' נערה). וכן האיש יהיה חזיר בתבואה בתוך ביתו שאין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה (ב"מ נט:).

בעצב תלדי בנים זה צער גדול בבנים (ב"ר פ"ב) שקשה תרבות רעה בתוך ביתו של אדם (ברכות ז:). בעת שהתינוק מתחיל לרבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה (ספרי עקב פי' מ"ו), וכל המלמד את בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו למדה לו ולבנו ולבן בנו עד סוף כל הדורות (קרושין ל:). ואחד מנוחלי עולם הבא המגדל בניו לתלמוד תורה (פסחים ק"ג:), והמדריך בניו ובנותיו בדרך ישרה... עליו הכתוב אומר וידעת כי שלום אהלך (יבמות ס"ב:). אל תגעו במשיחי אלו תינוקות של בית רבן... אין העולם מתקיים אלא בשביל הכל פיהם של תינוקות של בית רבן, אין מובליין תינוקות שב"ר אפילו לבנין בית המקדש, כל עיר שאין בה תינוקות של ב"ר מהריבין אותה (שבת ק"ט:), ומאן אינון נטורי קרתא ספריא ומתנייניא (ירושלמי חגיגה פ"א), ושם דרך אלו... סופדים ומשנני ומלמדי תינוקות באמונה (ויק"ר פ"ט) ומאי כוננת עלי נהר אלו מלמדי תינוקות שהם מוציאין מלבם חכמה בינה דעה והשכל ומלמדין להתינוקות לעשות רצין אביהם שבשמים (תדב"א פ"א). ומאי כנאי אלו תלמידי חכמים שעוסקים בבנינו של עולם (שבת ק"ד). בתחלה מי שהיה לו אב מלמדו תורה מי שאין לו אב לא היה למד תורה... התקינו שיחיו מושיבין מלמדי תנוקות... בכל פלך ופלך... בכל עיר ועיר ובכל מדינה ומדינה ומכניסין אותן כבר שית כבר שבע בציר מבר שית לא תקבל (ב"ב כ"א:). והזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה (נדרים פ"א). הזהרו בבני עם הארץ שמהם תצא תורה (סנהדרין צ"ו:). וישמרו אדם על בניו ובני ביתו שלא יצא אחד מהם לדבר עבירה ולא לידי דבר מכוער (תדב"א רבה פ"ב). אבל כשם שחייב האב ללמד את בנו תורה כן חייב למדור אומנות (קרושין ל:). וכל שאינו מלמד את בנו אומנות כאלו מלמדו לסטים (קרושין כ"ט). ולעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה (ברכות ס"ג:). שאין לך אומנות שעוברת אשתי מי שראה את הוריו באומנות מעולה אוי לו למי שראה את הוריו באומנות פגומה אי אפשר לעולם בלא כסם ובלא בורסקי אשתי מי שאומנתו כסם ואוי לו מי שאומנתו בורסקי (קרושין פ"ב:). כי גדולה היא המלאכה שממכרת את בעליה (נדרים ט"ט:). וגדולה מלאכה שמחממת את בעליה (גמין ס"ג:). וגדול הנהגה מיגיע כפיו יותר מירא שמים (ברכות ח:). וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה (אבות פ"ב) ועל כן אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות (שם פ"א) והיא דרך ארץ הנרצה. אחד עמל בדברי תורה ואחד עמל בדרך ארץ הרוצה שעמול בד"א

שם

(ד"ד הי')

גוהנים לו שיעמול בדרך ארץ . . . ועליו הכתוב אומר נפש עמל עמלה לו (תרכ"א רבה פ"ג) אפילו אין בידו של אדם אלא ד"א בלבד שכרו מונח לפני (שם פ"ג). מאי זורעו במים רבים אלו בעלי בתים שיצליחו במעשה יריהם בשביל דרך ארץ שיש בהם (שם פכ"א). אבל מאד מאד הזהר בגדול בנים חנוך לנער על פי דרכו אם חנכת בנך עד שהוא נער בתורה הוא מתגדל והולך שנאמר גם כי יזקין לא יסור ממנו (מדרש משלי כ"א). חושך שכמו שונא בנו וכי יש אדם שהוא שונא בנו אלא מתוך שאינו מוכיחו על דברי חכמים ועל דרך ארץ נקרא שונא (שם פ"ג). אבל ולפני עור לא תתן מכשול זה המכה בנו גדול (מ"ק י"ז). ולעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים (שבת י"ז). כי מחית לינוקא לא תמחי אלא בערקא רמסנאה דקרי קרי דלא קרי להוי צותא לחבריה (ב"ב כ"א). וצריך האדם ליטפל בבנו י"ג שנה (ב"ר פ"ג). וישמר לצער בנו ועל כן אם יש לו לאדם בנים גדולים משיאן תחלה ואחר כן נושא לו אשה (שם פ"ט). וחובה גם להיטב לבני המשפחה. וחרפה לא נשא על קרובו זה המקרב את קרוביו (ש"ט פ"ו) ועד היכן צריך האדם להטפל בקרוביו עד חדש ימים (ב"ר פ"ע) הנושא בת אחותו והאוהב את שכניו והמקרב את קרוביו . . . עליהם הכתוב אומר אז תקרא וה' יענה (יבמות ס"ג). ולא עוד אלא מי שנשא אשה ומצא בה דבר וגרשה ולכסף נעשה עניה יהיה מפרנס אותה לפי יכלתו מה שיוכל לכך נאמר ומכשרך אל התעלם (תרכ"א רבה פ"ג) כ"ז ב"ר פ"ו ויקר פל"ד

חובת הבנים כבוד אב ואם. שלשה שותפין הן באדם הקב"ה ואביו ואמו בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו אמר הקב"ה מעלה אני עליהם כאלו דרתי ביניהם וכבודני (קדושין ל'). גדול הוא כבוד אב ואם שהעדיפו המקום יותר מכבודו נאמר כבוד את ה' מהונך מפרוש לקט שכחה פאה . . . ועושה סוכה לזולת שופר וציצת מאכיל את הרעבים ומשקה את הצמאים, אם יש לך אתה חייב ככולן ואם אין לך אי אתה חייב באחת מהן אבל כשבה אצל כבוד אב"א בין יש לך בין אין לך כבוד את אביך ואת אמו אפילו אתה מסבב על הפתחים (ירושלמי פאה פ"א). כבוד את אביך ואת אמו שומע אני בדברים ת"ל כבוד את ה' מהונך במאכל ובמשחה ובכסות נקיה (מכילתא יתרו פ"ה). כבוד אב"א הוא מן הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעה"ז והקדן קיימת לעה"ב (פאה פ"א). ואין לך כל מצוה ומצוה שבתורה שמתן שכרה בצדה שאין תחית המתים תלויה בה ככבוד אב"א כתיב למען יאריכון ימיו . . . בעולם שכולו ארוך ולמען ייטב לך בעולם שכולו טוב (הילין קמב). איזה מורה ואיזה כבוד מורה לא עומד במקומו ולא יושב במקומו ולא סותר את דבריו ולא מכריעו, כבוד מאכיל ומשקה מלביש ומכסה מכנים ומוציא (קדושין לא). יכול כל הקודם במקרא קודם במעשה ת"ל איש אמו ואביו תיראו מלמד ששקלים זה כזה (מכילתא דבחדש פ"ו). איש אמו ואביו תיראו אין לי אלא איש אשה מנין כשהוא אומר תיראו הרי כאן שנים אם כן מה ת"ל איש? איש ספק בידו לעשות אשה לא ספק בידה לעשות שרשות אחרים עליה (קדושין ל'). גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שהבן מכבד את אמו יותר מאביו מפני שמשרתו בדברים לפיכך הקדים הכתוב כבוד אב לכבוד אם, וגלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שהבן מתירא מאביו יותר מאמו ששלמדו תורה לפיכך הקדים הקב"ה מורה האם למורה האב (שם לא). מכבדו בחייו ומכבדו במותו (שם). כבוד את אביך זו אשת אביך ואת אמו זה בעל אמו ויו יתרה לרבות את אחיך הגדול (כתובות קנז) ויהא אדם מוכן בכבוד חמיו (מכילתא יתרו פ"א)

קרוב לזה כבוד חכמים והדר זקנים. את ה' אלהיך תירא לרבות תלמידי חכמים (פסחים כ"ב). וכל המקבל פני חכמים כאלו מקבל פני שכינה (מכילתא יתרו פ"א

פ"א). ובכל מקום אפילו ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ (הוריות יג): הלומד מחברו פרק אחר . . . צריך לנהוג בו כבוד (פ' שגנו חכמים), וחייב להקביל פני רבו ברגל (סוכה כו): ויהי מורא רבך כמורא שמים (אבות פ"ד). וכל תלמיד חכם שאינו עומד בפני רבו נקרא רשע (קדושין לג), וכל החולק על רבו כחולק על השכינה כל העושה מריבה עם רבו כעושה עם השכינה וכל המתרעם על רבו כמתרעם על השכינה וכל המהרהר אחרי רבו כאלו מהרהר אחר השכינה (סנהדרין קיז). אבדת אביו ואבדה רבו אבדה רבו קודמת שאביו הביאו לחיי עולם הזה ורבו שלמדו חכמה מביאו לחיי עולם הבא (ב"מ לג). אבל אין חכמה ואין תכינה ואין עצה נגד ה' במקום שיש חלול השם אין חולקין כבוד לרב (ברכות כ). והדרת פני זקן אין זקן אלא זה שקנה חכמה (ספרא פ' קדושים פ"ו). אביו היה קאם מקמי סבי דארמאי אמר כמה הרפתקי עדו עלויהו (קדושין לג). יכול אם רואהו (את הזקן) יעצים עיניו כמו שלא ראהו הרי הדבר מסור ללב שנאמר ויראה מאלהיך . . . מנין לזקן שלא ימרח ת"ל זקן ויראת מאלהיך (ספרא שם). ומנין לידוע בחברו שהוא גדול ממנו אף בדבר אחר שהוא חייב לנהוג בו כבוד שנאמר כל קבל די רוח יתרה וגו' (פסחים קיג): .

גדולה החובה להשתדל בעבודת השרה. לעברה ולשמרה לעברה ששת ימים העבוד (ב"ר פ"ו). עובד אדמתו ישבע לחם אם עושה אדם עצמו כעבד לאדמה ישבע לחם (סנהדרין נח). הכן בחוץ מלאכתך זה בית ועתרה בשרה לך זה כרם (פסטה מר). טוב מי שהוא חוכר שדה אחת ומזבלה ומעדרה ממי שהוא חוכר שדות הרבה ומביר, (ב"ר פ"ב). אמר להו רבא לרבנן במשותא מנייכו ביומי ניסן וביומי תשרי לא היתי לבי מדרשא כי היכי דלא תימרדו במזונייכו כולה שתא (ברכות לו). ובד"ך ארץ (עבודה) שאדם עושה בידו הקב"ה מברך את מעשה ידיו, יכול יהא יושב ובטל מן המלאכה או מן המשא ומתן ת"ל למען יברכך ה' אלהיך בכל מעשיך אשר תעשה (תנא דב"א רבה פ"ד). והעושה כן הוא עוסק בישו בו של עולם (קדושין סוף פ"ק). מענין הזה הוא הרחקת הנוקמים. ומאן דבעי למיהוי חסידא יקיים טילי דגוקין (ב"ק). מנין שלא יגרל אדם כלב רע בתוך ביתו ואל יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו שנאמר ולא תשים דמים בביתך (ב"ק מו): ולא יסקל אדם מרשותו לרשות הרבים (שם ג). ולפני עור לא תתן מכשול לפני סימא בדבר . . . היה נוטל ממך עצה אל חתן לו עצה שאינה הוגנת לו (ספרא קדושים פ"ב). ומענין הזה הרחקת העול. כל מי שנושא ונותן באמונה רוח הבריות נוחה הימנו ומעלין עליו כאלו קיים כל התורה כולה (מכילתא דויסע פ"א). מאזני מרמה תועבה ה' אם ראית דור שמדותיו של שקר דע שהמלכות מתגדה בו (פסיקתא כה), ואין השונא בא אלא בעון משקלות ומדות (שם), וקשה עונשן של מדות יותר מעונשן של עריות (ב"ב פח). וקרוב לזה העושה. הכובש שכר שכיר עובר בחמשותף לאוין משום כל תעשוק כל הגוול וכל תלוי פעולת שכיר ומשום ביומו תתן שכרו ומשום לא תבא עליו השמש (בפרי כי תצא פי' רע"ח) שכל הכובש שכר שכיר כאלו הוא נושא נפשו (שם פי' רע"ט), שכיר עמל ומצמצער כל היום מקוה לשכרו ומצויאו ריקס ואליו הוא נושא את גפשו ושמעיה כי חנון אני (שם"ר פ"א). גר ותושב יש בו משום ביומו תתן שכרו (ב"מ קי"א). מכלל העושה הוא הנושה. גדול המלוא יותר מן העושה ידקה (שבת סג). המלוא סלע לעני בשעת דחקו עליו הכתוב אומר או תקרא וה' יענה (יבמות סג). אם כסף תלוה את עמי . . . הובה (מכילתא משפטים פי"ט) ישראל וגוי עומדין לפניך ללוה עמי קודם. עני ועשיר עני קודם. ענייך ועניי עירך ענייך קודמין . . . עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין (מכילתא שם). לא תהיה לו כנושה אם השאלת אותו

לא תדחקנו, אם תראה לו ישרה וזכרם לא תאמר לו טול מנה ועשה מהם פרקמטיא וכתוב לי אפותיקי על שרך או על כרמך למחר הוא מפסיד הפרקמטיא ואתה נוטל שדהו או כרמו לכך נאמר לא תהיה לו כנושה (ש"ר פל"א). הרי שיצא חייב לחבירו מנה בכ"ד ועליו כסות במאתים לא יאמר לו טכור כסיתך והתכסה במנה ותן לי מנה לכך נאמר כי היא כסותה אי אתה רשאי למנוע ממנו כסית הנפולת לשארו (מכילתא ש"ט). מנין לנושה בחבירו מנה ויודע שאין לו שאסור לעבור לפניו ת"ל לא תהיה לו כנושה (כ"מ עה:). גרוע מהנושה המלוה ברבית. כל מי שנוטל רבית מעלה עליו הכתוב כאלו עשה כל הרעות והעבירות שבעולם. . . אבל מי שהוא מלוה בלא רבית מעלה עליו הכתוב כאלו עשה כל המצות (ש"ר פל"א), בא וראה סמיות עיניהם של מלוי ברבית אדם קורא את חבירו רשע יורד עמו לחיוו והם מביאים עדים ולבלד וקולטים ודיו וזכותין וחזמין פלוני כפר באלהי ישראל (כ"מ עא:), שכל הפרק ממנו עול רבית פורק ממנו עול שמים (ספרא בהר פ ה). למה הרבית דומה למי שנשכו נחש ולא הרגיש מי נשכו ולא ידע עד שנתכבטה עליו, כך הרבית אין אדם מרגיש בו עד שמתכבט עליו (ש"ר פל"א). אמר הקב"ה אני הוא שהבנתי במצרים בין טיפה של בכור לטיפה שאינה של בכור אני הוא שעמיד ליפרע ממי שתולה מעותיו בבכרי ומלוה אותם לישראל ברבית (ב"מ סא:). אלו עוברין בלא תעשה המלוה והלוה והערב והעדים (שם עה:), משחק בקוביא ומלוה ברבית פסולין לעדות (סנהדרין כ"ז), מלוה ברבית אחד המלוה ואחד הלוה, ואימתי חזרתן משיקיעו שמרותיהן ויהוו כהם חזרה גמורה אפילו לגוי לא מופי (סנהדרין כה). כספי לא נתן בנשך אפילו רבית דגוי (מכות כד. שוח"ט פ"ז). מרבה הוננו בנשך ותרבית לחונן הלים יקבצנו. . . אמר רב נחמן אמר לי הונא לא נצרכה אלא אפילו רבית דנכרי איתיביה רבא לר"ג לנכרי תשיך מאי תשיך לאי תשיך? לא! תשיך (ב"מ ע"ג) מנין שלא יאמר בא ושאל בשלום פלוני או דע אם בא איש פלוני ממקומו ת"ל נשך כל דבר (ספרי תצא פ"ד ר"ב). מנין לנושה בחבירו מנה ואינו רגיל להקדים לו שלום טאסור להקדים לו שלום תל נשך כל דבר אשר ישך אפ' דבור אסור (ב"מ עה:).

מעיקר תקון העולם הוא 'שלא לפרוש מדרכי צבור'. הלל אומר אל תפרוש מן צבור (אבות פ"ב). והמינים והמסורות. . . ושפירש מדרכי צבור. . . יורדין לניהנם נדונים בו לדורי דורות (ר"ה יז:), בזמן שהצבור שרוי בצער אל יאמר אדם אלך ביתי ואוכל ואשתה ושלום עליך נפשי, ואם עושה כך עליו הכתוב אומר והנה יששן שמחה הרוג בקר ושחיט צאן. . . מה כתיב בתריה ונגלה באזני ה' צבאות אם יכפר ועון הזה עד תמותן (תענית יא.), וכל המצער עצמו עם הצבור זוכה ורואה בנחמת צבור (שם). ובמקום שאין איש השתדל להיות איש (אבות פ"ב), וכל העמלים עם צבור יהיו עמלים עמהם לשם שמים שוכות אבותם מסייעתם וצדקתם עומדת לעד אתם מעלה אני עליכם שכר הרבה כאילו עשיתם (שם), שאם ענש הכתוב לנטפל עוברי עכירה כעוברי עבירה על אחת כמה וכמה שישלם שבר לנטפל לעושה מצוה עושה מצוה (מכות ה:). לא ישמח אדם בין הבוכים ולא יבכה בין השמחים. . . כללו ול דבר לא ישנה אדם דעתו מדעת חבריו ובני אדם (דרך ארץ פ"ז).

וכן מתיקון העולם לחים על העבדים. כי ימך אחיך עמך ונטמך לך לא תעבוד : עבודת עבד, מכאן אמרו לא ירחץ לו רגליו לא יעול לו מנעליו ולא יטול לפניו לים לבית המרחץ ולא יסמוך לו במתניו כגון שעולה במעלה ולא יטלנו לא בפוריין א בכסא ולא בלקטקא כדרך שעבדים עושין (מכילתא משפטים פ"א). שש שנים יבוד שוטע אני בין עבודה שיש בה בזיון בין עבודה שאין בה בזיון ת"ל בשכיר

בחושב

(ה"ד ה"ג)

בתושב יהיה עמך מה שכיר. אי אהה רשאי לשנותו מאומנותו אף עבד אי אהה רשאי לשנותו מאומנותו, מכאן אמרו לא יושיבנו רבו באומנות משמשה לרבים כגון בלן ספר. חייט. טבח. נחתום (שם). נבול תקראנו עבד לשון ביוון ה"ל. כי תקנה עבד עברי על ברחו התורה. קראתו עבד (שם).. וזכה שאול למלכות ששקל כבוד עברו כבוד עצמו (פסיקתא רבתי פ' מ"ה) בי מוב לו עמך עמך. במאכל. עמך במשתה (קדושין טו.) שלא ישנה לו הארון. מאכלו ומשקהו משלו (מכילתא שם). אם בעל אשה הוא, אין לו אשה ובנים אין רבו מוסר לו שפחה בנענית (קדושין ב.) ויצאה אשתו עמו אם הוא נמכר אשתו מי נמכרת מכאן שרבו חייב במוזנות אשתו, ויצא בעמך הוא ובניו אם הוא נמכר בניו ובנותיו מי נמכרין מכאן שרבו חייב במוזנות בניו (שם טו.) אם ארונו יתן לו אשה שחיא ביוחרה לו שלא תהיה בשפחה הפקר (מכילתא שם פ"ב), אבל המוכר עצמו אין רבו מוסר לו שפחה בנענית (קדושין מזו.), וכי תשלחנו חפשי מעמך... העניק תעניק לו יכול גתברך הבית. בגללו מעניקין לו לא נתברך הבית בגללו אין מעניקין לו ת"ל העניק תעניק מכל מקום (שם יז.), אשר כרבך ה' אלהיך הבל לפי הברכה תן לו (שם יז).. עבד בנעני יכול הארון למכרו ולמשבנו וליתנו במתנה (גיטין מז גזיר סב.) ומה שקנה העבד קנה רבו (קדושין בג.), יכל המצות שהאשה חייבת בהן. העבד חייב בהן (תניגה ה. ובכ"מ), אבל אין הארון רשאי לכופו לימול ומגללים עמו י"ב חדש לא הצה חזיר ונמכרו לגוי (בבמות מחז.), המוכר עבדו (הבנעני) לגוי או לח"ל יצא בן חורין (ספרי בי תצא פ' הג"מ), וכן המפקיד עבדו יצא לחירות (גיטין לחז). או שנתנו לגוי במתנה (תיספתא ע"ו פ"ה).. לא תסגיר עבד אל אדוניו אשר יציל אליו. מעם אדעויו לרבות גר תושב עמך ישב ולא בעיר בפני עצמה בקרבך ולא בספר במקום אשר יבחר במקום שתרצמו ונצאת... כמובן לו מונה הרע לנות חיפה לא תנגנו זה אנאת דברים (ספרי שם). ואין לך בו אלא עבודה (ספרי כהר פ"ו) לעבודה נתתו ולא לבושה (נהה מזו.), ר' יוחנן אכל קופר ויהיב לעבדיה שתי חמרא ויהיב לעבדיה וקרי אבנשה. למה בבטן עושני עשהו (ירושלמי ב"ק פ"מ ה. ה.)..

גם צער בעלי חיים האוריתא (ב"מ לב.) סגן טוב לאדם כשהמתו אוכלר ושבגה (ספרי עקב פ' מ"ג), ואסור לאדם שואכל קורם שיתן מאכל לבהמתו (ברכות מ.) אך בשר בנפשו המו לא תאכלו זה אבר מן החי (מנהדרין נג.), וכי מה איכפת לו להקב"ה לשוחט מן הצואר או לשוחט מן העורף. הוי לא נתנו המצות אלא לצרף בה את הבריות (ב"ר פמ"ה).. כתיב יודע צדיק נפש בהמתו זה הקב"ה שכתב בתורתו אוח ואת בנו לא תשחטו ביום אחד (ויקרא פכ ז.).. נבשם שנמן הקב"ה רחמים על הבהמו כך נתמלא רחמים על העופות. מנן שנאמר בי יקרא קן צפור לפניך זהו שאמר הכתוב אורח חיים פן תפלט נעו מעגלותיה לא תרע (דברים רבה תצא).

מענין תקין העולם התרחקה בחסדמה והסגת גבול.. כתוב אחד אומר לו תחמוד וכתוב אחד אומר לא תתאוה... לומר לך שאם התאוה סופו לחמוד... מנין שאם חמד יסופר לאנום ולגויל. ת"ל וחמדו שדות נגזלו (מכילתא דברחדש פ"ח) כל הנותן עיניו במה שאינו שלו מה שמבקש אין נותנין לו ומה שבידו נוטלין הימו (סוטה ט.) עין שלא רצתה לזון ממה שאינו שלה תזכה והאכל כמלא עיניה (ובחי קיח) ומה אם דם שנפשו של אדם קצה ממנו הפורש ממנו מקבל שכר, גול ועריו שנפשו של אדם מתאוה להם ומתחדתם הפורש מהם עאכו"כ שיוכה לו ולדורות ולדודי דורותיו עד סוף כל הדורות (מכות בג.) המניח את הכלכלה תחת הנפן בשע שהוא כוצר הרי זה גוזל את העניים על זה באמר אל הסגן גבול עולם (פאה פ"ז) מי ישינו מניח את העניים ללקום או שהוא מניח את אחד ואחר לא או שהוא טסין

את אחד מהם, הרי זה גזול את העניים; על זה נאמר אל תסג גבול עולם (שם פ"ה) . אל תסג גבול עולם אשר עשו אבותיך את ראות מנחם שעשה הא ביה ה' אל תשנה (מהרש משלי פכ"ג) . ואף המחליף דברי ר' אליעזר בהברי ר' יהושע... עובר בלא תעשה שנאמר לא תסג גבול העק (ספרי שופטים פי"קפ"ח) . ובבבלי הזה כל האומר דבר שלא בשם אומרו (ותוא) גורם לשבונה שהמתלק מ ישראל (סוף מס' בלה) וכל שאינו אומר דבר בשם אומרו עובר בלא תעשה שנאמר אל תגזול אל כי הלוא (מהרשמשלי) . ואין צריך לומר מחומר הצוחה גזולה ונגיבה שכל השופך הם אדם; כאלו ממעט את הדמות (כ"ד פ"ד) . וכאלו אבד עולם מלא (בכ"ט) , וכל הגזול את חבירו אפילו שיה פרומה, כאלו נוטל את נפש (ב"ט) והחמורה התורה בגנב יותר מבגול (מכילתא משפטים) . ירא את ה' בני ומלך הקיש מורא מלכות למורא שמים . לעולם תהא אומת מלכות עליון (זכחוס קב) והיו מתפלל בשלומה של מלכות... שאלמלא מוראה אוש את העוה חיים בלעז (אבות פ"ג) . ושתהל לקראת מלכו אומות העולם (ברכות נח) מדלגין היינו על גבי ארצות של מלכו לקראת מלכו ישראל ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אלא אפי' לקראת מלכו אומות העולם (שם יט) . והשבוע הקב"ה את ישראל מלכי ישראל שלא ימרו באומות העולם והשבוע הקב"ה את א"ה שלא ישעבדו בהן בישראל יותר מדי (בתוכות קיא) . שכל המורה במלכות חייב מיתה (סנהדרין מט) וכל המעוה פניו במלך כאלו מעוה פניו בשכונה (בראשית רבה פצ"ה) . ועל כן הרואה מלכי א"ה אומר בהך שנתן טבבדו לבריותיו (ברכות נח) דינא המלכותא דינא (גיטין י) ושכחו מעשהם ואמרו כמה נאים מעשהם של אומה זו (שבת לט) והאמנוה אומה זו מן השמים המלכות (ע"י יח) ואפי' שלוחא המלכא במלכא (ב"ק קנז) ואפי' ריש גרמיא משמים מנו (ברכות נח) , וכמו כן חובה לנהוג בשלום עם אומות העולם . היו מקדים שלום לכל אדם אפי' לנכרי בשוק (ברכות יז) לעולם יהא אדם... מרבה שלום עם אביו ועם אמו ועם רבו... ואפי' עם כל אדם שבעולם (תרכ"א פי ח) ובין ישראל ובין גוי... עשה מצוה שכרה בצדה (שם פ"ג לגי' הולקוס) . חסידו א"ה יש להם חלק לעולם הבא (סנהדרין קה) ומפרנסין עניי גוים עם עניי ישראל ומבקרין חולי גוים עם חולי ישראל וקוברין מתו גוים עם מתו ישראל (גיטין סא) לא תעשוק את העך ולא תגזול העך (מכזין שם על הכנעני) הרי הוא כאחך ואחך הרי הוא כרעך הא למדת שגזול אסור כי גזול הוא (תרכ"א פפ"ו) . ועל כן ירחוק אדם את עצמו מן העבירות ומן הגזול מ ישראל ומן הגוי (שם פכ"ח לגי' הולקוס) . ומנין לגזול גוי שהוא אסור ת"ל אחרי נמבר גאולה תהיה לו שלא ישבגמו ויצא יכול יגלום עליו ת"ל וחשב עם קנהו ידקק עם קנהו (ב"ק קנז) את כספק לאתתן כנשך אפי' בירת הגוי (מכות זר) . ואסור לגנוב העתה הבריות אפי' העתה של גוי (חולין צה) . לא ישבג בארצך יכול גוי שקבל עליו שלא לעבור ע"ו הכתוב מחבר ת"ל לאתסגוד יעבה אל ארצו כי תקנהו עמך ישב בקרבך (גיטין מה) . אפי' גוי ועוסק בתורה חייב הוא כבהן גדול (ב"ק א"ה) כהניק אל' צדיק א"ה שחם מפתגום לתקב"ה בעתה (אתונות הד"ע ארת ז) . ען ישראל פין אונן ישראל בין אוש בין אשה בין עבד בין שפחה הכל לפי המעשה והוא עושה כך רוח הקדש שנתה עליו (תרכ"א תהו"פ"ט) . ורחק כלל אומר: נכרים ובח"ל לאו עבדי ע"י הם (חולין יג) ולעולם אין ישראל מתן אצבעו לתוך פיו של י תחלה אלא אם כן נתן גוי תחלה אצבעו לתוך פיו של ישראל (כ"ד פ"ט) ולא מרו העובדים אליו אומות העולם; לא אמרו לישראל ברכת ה' עליכם וישראל אומרים כנו אתכם כשדה" (ירושלמי שבעות פ"ה) .

קוסודי היהדות האמונה ביטכר ועוניש . אני ה' דיין ליפרע ונאמן שלום שכר (יריד הי')

(ספרא אחרי מות פי"ג), אני ה' אלהיכם אני עתיד לשלם שכר אני ה' אלהיכם אני עתיד ליפרע (ספרי שלח פי' קמ"ו), כבר ומקל ידרו פרוכים משמים, אמר אם עשיתם את התורה הרי כבר לאכול ואם לא הרי מקל ללקות בו (שם עקב פי' פ"א). ואין הקב"ה מקפה שכר כל בריוה אפי' שכר שיחה נאה (ב"ב לחז) ומחשבה טובה שעושה טובה הקב"ה מצרפה למעשה ושאינה עושה טובה אין הקב"ה מצרפה למעשה (תוספתא פאה פ"א). במדה שאדם מודר מודרין לו (סוטה חז) על דאמפת אמפוך וסוף מטיפוך יטופון (אבות פ"ב). וכך המדה הולכת על פני כל הדורות שוט שישראל לוקין בו סופו ללקות (מכילתא דעמלק פ"ב). אבל אין בידינו לא משלות הרשעים ולא מיסורי הצדיקים (אבות פ"ב). אך דע לפני מי אתה עמל ומי הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך (שם). ודע שמתן שכרם של הצדיקים לעתיד לבא (שם), ואין לך כל מצוה ומצוה שכתובה מתן שכרה בצדה שאין תחית המתים תלויה בה (קדושין למ"ז). ולעולם האלהים יבקש את נדרך, אתה מוצא צדיק רורף צדיק אלהים יבקש את נדרך רשע רורף צדיק והאלהים יבקש את נדרך רשע והאלהים יבקש את נדרך אפי' צדיק רורף רשע והאלהים יבקש את נדרך... לעולם הקב"ה יבקש דמן של נדרפין מן הרודפים (ויק"ר פכ"ב). בכל דבר שיעשה אדם חפצו ויבטל חפץ המקים ידוע יהיה לו שעתידי ליתן את הדין ואע"פ שאין נפרעין ממנו מיד אל יחשב שהקב"ה יותר לו על עונו מאריך רוחו וגבוי דיליה ואימתי פורע ממנו לכשימלא ההין (במ"ר) נשא ע"ד. כי אל אמונה ואין עול אל אמונה כשם שנפרעין מן הרשעים לעולם הבא אפי' על עבירה קלה כך נפרעין מן הצדיקים בעולם הזה על עבירה קלה שעושים ואין עול כשם שמשלמין שכר לצדיקים לעולם הבא אפילו על מצוה קלה שעושים כך משלמין שכר לרשעים בעוה"ז אפילו על מצוה קלה שעושים (תענית י"א), העני הזה עומד על פתחך והקב"ה עומד על ימינו דכתיב כי יעמוד לימין אביון אם נתת לו דע מי עומד על ימינו ונתן לך שכרך ואם לא נתת לו דע מי עומד על ימינו פורע ממך (ויק"ר פ"ד). גם בכלל הזה האמונה בהשוארת הנשמה אחר המות. נשמות הצדיקים נתונות באוצר (ספרי פנחס פי' קל"ט), וגנוות תחת כסא הכבוד (חגיגה יב:) והכל לפי חשבון ואל יבטיחך יצרך שהשאלו בית מנוס לך שעל כרחך אתה נוצר ועל כרחך אתה חי ועל כרחך אתה מת ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה (אבות פ"ד)

עוד מעיקרי היהדות האמונה בגאולה האחרונה והיא: ביאת המשיח. אין אליה בא... אלא לעשות שלום בעולם (עדיות פ"ח), ואין בן דוד בא עד שיתאישו מי הגאולה (מנהדרין צו), כלו כל הקיצין ואין הרבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים (שם צו), אם יאמר לך אדם מתי קץ הגאולה בא אל תאמן שנאמר כי יום נקם בלבי לבא לפומא לא גליא פומא למאן גליא (שוח"ט סי' ט), בארץ חרדך זה מלך המשיח שעתידי להדרין כל באי עולם בתשובה לפני הקב"ה (שה"ש רבה פ' צוארך), לו בגאולה הראשונה גאולה האחרונה, גאולה ראשונה היה לכם צער ושעבוד מלכיו אחריו, אבל גאולה אחרונה אין לכם צער ושעבוד מלכיות אחריה (פסיקתא רבתי פי' ל"ו), שאין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד (ברכות לד:). ומצורף לו האמונה בתחית המתים. וגדולה ממנה שהאומר אין תחית המתים מן התורה א לו חלק לעולם הבא (מנהדרין פרק חלק).

אלה הדעות והתורות אשר שמו חכמי התלמוד לפני בני ישראל והן המדה אע על פיה ינהגו בחייהם הרתיים, אלה התורות שורשו בקרב האומה היהודיה ועשו פ לברכה הן נטעו יראת אלהים מהורה בלבבם והורום לעשות משפט וצדקה בארץ, ו השבילום

השכילום בדרך המים להתהלך הצנע עם אלהים ואדם, לאהוב את האדם באשר הוא אדם, לחון דלים, ולרפא נשברי לב, ולבקש להיטיב לכל בכל נפש. הן למדו אותם להשתמר מקנאות איש מרעהו מנקמה ומחלוקת לשון הרע, להתהלך בתם לבב בקרב ביתם, עד כי חיי היהודי בביתו עם אשתו ובניו וכל הנלוים אליו ממשפחתו ועם עבדיו ואמהותיו ועם כל הסרים למשמעתו לשם ולתהלה הם נגדה לכל העמים. ומי הוא אשר נסך אל לב היהודי את התשוקה העזה לפזר יותר מכדי יכלתו בעד חנוך בניו ובנותיו ולעצמו יקמץ ויספיק לו לפעמים לחם צר ומים לחץ? אך התלמוד הוא אשר שם לו זה לחץ. אלה התורות היו גם טחבר קדש אשר חבר את כל אישי האומה בכל מקומות מושבותיהם בחבלי אהבה נמשכו לבותם אחד אל אחד וכל ישראל חברים כאיש אחד, הן הן אשר אזורם חיל לעבודה ביגיעת בשר ורוח, לעמול כל חייהם באמונה וביר חריצה להחיות נפשם ונפש ביתם. הן הן אשר שמרו על דרכו לבלתי לכת בשירות לב ואתיו תענוגות בני אדם אשר אך לאכול ולשתות ולשמוח כל מזמורתם. אלה התורות חזקו ואמצו לבכם בכל הפגעים הרבים והרעים אשר עברו עליהם בקרב אלפי שנים, בכל הידיפות אשר נדרפו בלי חשך, בכל החמס אשר נחמסו מיד עושיקיהם ומעניהם, כי הבחזון באלהים אשר למדום תורות היהדות היו מעוים, ובכל עתות צרותם הן החיו בהם התקוה לאותיות אשר תבאנה, באמונתם כי לא ימוש ה' עמו ונחלתו לא יעווב לנצח. עוד יותר מכל אלה המדות הרמות היה השלום מורשה קהלת יעקב אשר הנחילום חכמי התלמוד מוריהם ומאוריהם. השלום בביתם ובעממיהם ועם כל אדם, והשלום עם הגוים אשר הם שוכנים בקרבם.

ואמנם בכל זאת מה רבו צריו רכים הקמים עליו בכל עת, להכאיש את ריהו ביושבי הארץ על שך, ולשים עלילות דברים על תורותיו. ומי הם המתאנים עליו? הם השונים באולתם לשפוט עליו משפט מעקל מאין בינה בו ומלשנים בסתר ובגלוי תורותיו אשר לא השכילו ומשפטיו כל ידעום. כי מחר עיניהם מראות ולבם מהבין, כי זה התלמוד הוא קובץ ענינים מענינים שונים, בו נמצא משפטי תורת משה מפורשים ושום שכל, ותורת הזקנים אשר הרחיבו והגבילו תורת משה. מהם מוסכמים מכל החכמים והם ענין תורת היהדות ובבחינה הזאת התלמוד הוא כליל התורה שבעל פה, ומהם בלתי מוסכמים והם דעות יחידים, ואלה אין להם, כח המאמר, שרק המוסכם כן בהלכה, בין באגדה המדברת מן האמונות והדעות והמדות, הוא בכלל תורת היהדות ומה שאינו מוסכם אינו בכלל הזה בהחלט. עוד כלולים בתלמוד מחקרים אשר אין להם דבר עם הדת מחקרים במערכת השמים, בטבעי הנבראים וכל הדומים לאלה, וכלולים בו כמה אמונות המוניות כמו מן הרוחות הרעות והשרים והחלומות ושאר דברי הבאי כאלה, ואין מספר לכל הספורים האגדיים אשר קצתם מעשים שהיו באמת, וקצתם בדויים וגם המצאות פיוטיות. ועל כל אלה אין מספר להסון הדרושים אשר נדרשו לפני המין העם אשר רובם רק דעות הדורשים היחידים לצורך זמנם ומקומם ולפי רוח שומעיהם. והנה על הענינים האלה ודומיהם כבר אמרנו והודינו עליהם בכמה מקומות בספר הזה כי אין בלא כסף צרוף וכלם אינם מכלל הדת הלא מורית כי אם מכלל ספרות התלמודית. ועתה הלא האמת במר תכבה והצדק מתאונן יעטה אבל, אם בכל דור ודור עומדים עליו אנשים פועלי און מצוררי היהודים, ודברו כי עתק מבלי דעה אותה, ושמו איתו למקור כל הרעות מפחזותם ובכזביהם. הנסיון הורנו כי כל הדוכרים עתק על התלמוד ממנגדינו ומצוררינו אך במסירת איש מפי איש חרפוהו מל ספרים לא אמון בם ומפי סופרים מכלים לא ידעוהו ולא יכניוהו ואך בחשבה יתהלכו, וגם לא היה להם בגדופם התלמוד רק דבר שפל, אך תואנה היו

(ד"ר ח"ג)

מבקשים

מבקשים לצרור את היהודים ולשים לשמחה בעיני ההמון המאמינים לכל דבר הכל, אמנם הצופה ומביט על המאמרים במוסר השכל ובאמינות ובדעות ובמדות שסדרנום פה כמו שבע גאות בצרוף עם המאמרים אשר כבר סדרנום במקום אחר (חא פכ"ג) העולים על יותר משתי מאות, וישים לב על המון המאמרים המושכלים בפנת תורת המוסר המפורים בשלשת חלקי ספרנו הזה והכאנום על שם אומריהם אשר לכל הפחות יעלו על שלשת אלפים, אשר כלם ממקור הספרות התלמודית נשאבו ככתבה ובלשונה מבלי הוסף דבר על דכריה ומבלי גרוע מהם לשנות פני הענין או ליפותם, המתבונן בכל אלה כאמונה ובבקשת האמת בלי מרמה ותיך יבין וישביל אם בעל נפש הוא, כי עוד כל באי עולם בלי הברדל דתם, ובלי הברדל השכלתם יוכלו ללמוד מן התלמוד המפורסם הזה, ויכלו ללמוד מה אלהי אמת מה המוסר והצדק דורשים מאת האדם, ויכלו, ללמוד למשול ברוחם להרחיק און, להשבית שנתה חנם, לבקש צדק ולבקש ענוה, מי האיש ההולך בדרכי חיון, לפי מרת החורות אשר סדרנום ואשר תארנום, היא היהודי התלמודי האמיתי.

הנה הגענו פה אל מחוץ הפצנו בחבור הזה, להתאר את דרך הרוח אשר הלכה בו תורת הזקנים אשר נקראה בעם תורה שבעל פה, למן העת אשר נגלו רושמיה הראשונים עד העת אשר נכתבה כולה בספר. כפי מה שהשתלשלה במשך זמן הרבה יותר מאלף שנים. ודברנו מקורותיה ומהמצבים השונים בדרישתה דור אחר דור, והזכרנו בשם את דורשיה אשר היו נושאייה בזמן הקדמון ובזמן הבינים ובזמן האחרון, וככל יכלה כחנו ורוחנו השהדלנו להראות טיב פעולתם להשכיל להיטיב. אבל גם לא נשאנו פנים במקום שראינו שראוי להמיל דופי ולגלות מומים. דברנו ברחבה על דרכי המלומדים אשר ברו להם בהלכה ובמדרש ובאגדה, ומה מאלה מכלל התורה שבעל פה ומה לא, ועל היסודות אשר שמרו חכמיהם בסגיהם וגורותיהם ותקניהם. והיה דברינו על כל הספרות ההלכותיות והאגדיות אשר יש ליחס תולדותיה למשך הזמנים ההם לא חסרנו אף אחד מכל הספרים של ספרות הזמן ההוא אשר לא היה ענין דרישתנו. ושמנו לב גם על קצת ספרים חיצוניים וגם על ספרי האונגליונים וכתבי השלוחים ומורי כנסיה המשיחית בהיות להם יחוס לתורה שבעל פה. לא החדלנו גם להראות כי משפטי הננים אשר היו אתם בא"י ובבבל פעלו העצומה על השתלשלותה להרחיק משפטים לא טובים ולקרב לפעמים טוביהם. דברנו מחבור המשנה וסבת חבורה וכיצד חבורה אם בכתב אם בעל פה ומי תקנה. וכן מחבור שני התלמודים ומן ההבדל אשר ביניהם ומי היו מחבריהם. ועל תבנית התלמודים בכלל, על מקורותיהם ואבני בנינם וכלי עבודתם ואומנות יד הכונים ועל מקומות יסודתם, ועל הישיבות השונות בבבל ובא"י, וביחוד השהדלנו להראות פעולת רבנן דאגדתא, וכי רוב מורי הכנסיה המשיחית למרו מהם דרכם והלכו בעקבותיהם. וסדרנו אמונות ודעות ומדות מיסר השכל הכלולות בספרות התלמודית והן עיקר דת היהדות. כללו של דבר לפי קוצר בינתנו נחשוב כי לא חסרנו דבר מאשר נוגע בתורה שבעל פה בקורותיה ותולדותיה, אולם בעבור זה לא נחשוב כי עם אלה התמו דברי הימים לתורה שבעל פה, כי כבר אמרנו זאת: עם השלמת התלמוד לא פסקה חכמת התלמוד והשתלשלות התורה שבעל פה לא השבתה. עדות נאמנה על זה הוא מעשה חכמי כל הדורות אשר באו אחרי התלמוד אשר כלם עשו כמעשה התלמוד. כל מה שעסקו

גדולי חכמי הדורות בבקורת עניני התלמוד ובחקור כוונותיו ודעותיו הוא כמו המושך מן התלמוד כי מראש ומראשון נתן התלמוד להדרש ונמסר הדבר לחכמים, וכלל הדברים כן הוא: הכתוב נמסר לחכמים להדרש, המשנה נמסרה לאמוראים להדרש, והתלמוד נמסר לסבוראים ולגאונים ולרבנים להדרש. אך דרך הרוח ההולך בכל אלה הדרושים לא היה אחד, וגם לא יתכן להיות אחד, כי כדרך חלוף הדורות מתחלפות הדעות, והשטות והעיונים משהתנים, וברבות ההיכלה ישיטמו רבים ותרבה הדעת.

הוספות לספר

מאמר א: לפרק ד'

כבר רמזנו בפנים על החלוקים במנהגים שבין בני א"י ובני בבל. והם מפוזרים בשו"ת גאונים וכתוספות הצרפתים ונאספים יחד בסוף ספר ים של שלמה לב"ק שהעלם על מספר חמישים, ונדפסים לפני איוה שנים בקונטרס מיוחד עם הערות מהרב ר' יואל סיללער. ולרגל המלאכה שלפני אין צורך להביא כלם. ורק נעיר על קצתם להיות לרונגא למה שחקרנו עליו בפנים ביסוד החלוקים וזעמם. בשו"ת שערי צדק סי' י"א: בני א"י עומדים בק"ש ובני בבל יושבים. ואין זה אלא התחסרות יתירה. וזה לא כב"ש ולא כב"ה שהם עמדו אף בק"ש של ערבות (סדר ר"ע גאון). ובלי ספק סמכו על ר' יוחנן שאמר כל הפרשה בעמידה, אבל בני בבל נהגו כעיקר הדין ולא החמירו לאין צורך. אנשי מוצר אין מתאבלין על הולד עד שימלאו לו יום ובא"י אפי' הוא בן יומו הרי הוא כחתן שלם (ש"צ שם). המנהג של בני א"י מסכים עם משנתנו (גדה מדו) והבבליים השתדלו להקל באבילות ונטו מן המשנה בתחבולה שכלית שהוציאו המשנה ממשוטה והחליטו שקודם ל' יום אין להתאבל עליו. וגדולה מזו הקילו האחרונים באבילות אף שמנהג א"י באותו ענין ע"פ הלכה קבועה אשר גם ראשוני האמוראים שבבבל החזיקוה. שאנשי מוצר פוטרין את האכל לפני הרגל אפילו שעה אחת, ובני א"י אינו נפטר עד שיהיו לו ג' ימים לפני הרגל (ש"צ שם). והנה מנהג א"י כאבא שאול שמתם מתני' כוותיה (מ"ק יט.) ובברייתא שכירושלמי איהא ג"כ שהלכה כא"ש וכן נקמו גדולי האמוראים בא"י הלכה כא"ש (ירוש' מ"ק פ"ג ה ה), וכמה אמוראי בכל קבעו הלכה כא"ש (בבלי שם כ'), ובלי ספק אף נהגו כן במקומם, ואמנם בימי רבינא הותרה הרצועה שהוא קבע להלכה אפי' שעה אחת וזה יסוד למנהג בני בבל. ועי' עוד למעלה ח"ב צד 248 ובהערה.

אנשי מוצר: מיניקה שמת בנה בתוך כד חדש משיאין אותה ובני א"י ער שתגמור כ"ד חרשים (ש"צ ח'ד ש"ד סי' לט). והנה אם נעמוד על מעם הדבר למה אמרו חכמים מיניקה לא תינשא תוך כ"ד חדש הלא יתברר מפני שחשו שאם תינשא התרשל בגידול הילד מן הראשון שלא תהיה יכולה ליתן לו כל צרכו, ומוכן מעצמו שאם מת הילד שאין עוד מקום לחששא הזאת ולמה נכריח את העלובה שתתענן שתי שנים, ולזה דעת חכמי בבל נוטה (כתובות סו) ועל זה נוסד מנהגם. אבל בני א"י מסצאם סתם בברייתא: מינקת שמת בעלה תוך כ"ד חדש הרי זו לא תתארם ולא תינשא עד כ"ד חדש (שם), ולא הזכירה דבר כיצד נדון באופן כשמת הולד, יראו לנשות מן הדברים ככתבם ואסרו אף כשגת מבלי ששמו על לב כי מיהת הולד הוא תנאי אשר אין

שימנה עמו להתיר (ירושלמי מ"ק פ"ג). ומסופר ג"כ שהדיינים בטבריה וטוחני פולין בצפורי וטוחני חטין בעכו קבלו עליהם שלא לעשות מלאכתם בחוה"מ (ירושלמי מ"ק ספ"ב). ויוצא לנו מזה שהזמן היה דורש להתיר, וקצת חכמים רצו להתיר אבל בטלו במעוטם. אבל בניי בבל השניחו על צורך הזמן והתירו את הדבר. וכן בניי בבל היו אוכלין פת של גוי ובלבד שיהיה ישראל משליך עץ בתנור ובא"י אוסרין אותו והעץ לא אוסר ולא מתיר. וגם זה היה מצרכי הזמן. שגם בא"י בקש ר' שמלאי מר"י נשיאה להתיר את הפת (ע"ז לו.). וקצתם התירו של פלטר נכרי ואסרו של בעל הבית וקצתם התירו גם את זה שפת היא חיי נפש (ירושלמי שבת פ"א ה"ד ע"ז פ"ב ה"ו). ובפירוש אמרו שיש מקומות שנהגו בו היתר ויש מקומות נהגו בו איסור (ירושלמי פסחים פ"ב ה"ב), ובכל זה נראה חלוקי המנהגים שהנהיגו איסור בדבר ולא חשו לצורך הזמן, אבל בניי בבל בלי ספק ספני שראו צורך גדול לזמנם המציאו היתר בהשלכת קיסם לתנור, ונראה שהערתה זו המציאו רבינא ועל פיו נוסד המנהג (ע"ז לח:). וכן היה חלוק במנהגייהם שבניי א"י רוחצין מתשמיש המטה ומקרי גם ביום הכפורים ובניי בבל אין רוחצין... שהן דורשין אנו בארץ ממאה (יש ש"ס), הנה כזה נאמר מפירוש שפני כן התירו יען שבמקום אין מעם לרהיצה שבלאו הכי הם בארץ ממאה. והנה אם נתבונן בכל שאר החלוקים שבין בניי א"י ובניי בבל נמצא עוד הרבה כאלה אשר יסודם מונח באחת מן הסבות אשר כתבנו בפנים בענין ההבדל בתכונתם שבין אלה ואלה ודי לנו באלה הדוגמאות המעטות להחיות טה שיסודנו.

מאמר ב': ל פרק י"ד.

אלו הם מאמרי רב יהודה בן יחזקאל שאמר בשם רב. בדיני איסור והיתר כשר ופסול חיוב ופטור כמעות: המוצא כלאים בבגדו פושטן אפילו בשוק (ברכות יט:). כיון שקרמו פניהם מותר (שם כה:). לא יתפלל אדם לא כנגד רבו ולא אחורי רבו (וכו.). טעה ככל הברכות כלן אין מעלין אותו וכו' (כט:). צלף של ערלה בח"ל וכו' (לו:). אסור לאדם שיאכל עד שיתן מאכל לבהמתו (מ:). טהם מסכת כותים לע"ז (נב:). כל שמוציאין לפניו ביום ובלילה אין מברכין עליו (נג:). לא יאותר יאותו ממש. אין מחזירין על האור (נג:). ארבעה צריכין להודות (נד:). פתח פתוח כלפנים פתח נעול כלחוץ (שבת ט:). כך היה מנהגו של ר"י בן אלעאי (כה:). מסיקים בכלים וכו' (כט:). מטה שיחדה למעות אסור לטמלה (מד:). כל מקום שאסרו חכמים מפני מראית עין אפילו בחדרי הדרים אמר (סד:). זרק למעלה מעשרה וכו' (ק:). תל המתלקט וכו' (שם). והני עלה וחכמים פוטרין יקא. מאן תנא ר"ש היא (קו:). טלית שאחז בה האור וכו' (קכ:). בחמה שנפלה לאמת המים (קכח:). הלכה כר"ע (קלג:). כל ימיה של דיוססת כ"א יום וכו' (קמז:). מותר להלות בניו ובני ביתו ברבית (קמט:). חכמים לא למדוה אלא מפתחי של היכל (עירובין ב:). מחלקת בסרטיא וכו' (ז:). מבוי שארכו כרחבו אינו ניתר בלחי משהו (יב:). מערבין בפעופעין, כשות וחזיו מערבין בהן (כח:). זו דברי ר"מ וכו' (טא:). שחזורין בכלי זיין למקומן, נכרים שצרו על עיירות ישראל וכו' (מה:). זו דברי ר"ש וכו' (מח:). מנה"מ דא"ק אורך החצר וכו' (נח:). ישראל ונכרי בפנימיות וכו' (סה:). הלכה כר"מ (עא:). במקבלי פרס שנו (עב:). בני חבורה שהיו מסיבין וקדש עליהם היום (עג:). מבוי שצדו אחד נכרי וכו' (עד:). מעשה בבלתו של ר' אושיעיא וכו' (פ:). צריך שיראו ראשן של קנים (פי:). נשים המשחקות

באנוזים וכו' (קד). המוצא חמץ בבית ביו"מ וכו', חמצו של גוי עושה לו מחיצה י' טפחים. המפרש והיוצא בשיירא (פסח'ב ו). הבורק צריך שיבטל (שם); ר"מ היא וכו' (מג). הכא בראשי לפתות עסקינן (נו). כל הגידין בשר חוץ מגידו ציאר (פג). וכן להפלה (פה); המכריל בין קידש לחיל ז' הברלחו של ר"י הנשיא (קג). ל"ש אלא שהוסק טעיו"מ (ביצה ח). מעשה באדם אחד שכנס מעות לעלות לרגל וכו' (מ"ק ח). זוג בא מחמתן וכו' (יח). חכם כבודו כמטה ראשונה (כה). אבל ביום ראשון אסור לאכול לחם משלו (כזו). לא ספק שבת זו אמרו וכו' (יוטא פד). עשאה מן הקוצין וכו' כשרה (סוכה ט). סככה בחצין זכרים כשרה וכו' (יב). לוח אדם העניתי ופורע (תענית יב). הלכה כר"מ (כו). כך היה מנהגו של ר"י בן אלעאי עתב"א (ל). בכלן אני קורא בהן האסורה לזו מותרת לזו (יבמות ט). צרת סופה אסורה (יא). מנין שאין קדושין תופסין ביבמה (יג). כי ישבו אחים יחדיו פרט לאשת אחיו שלא היה בעולמו (יז). ר"מ היא (לז). הלכה כר"א (לו). זו דברי ר"ע (נב). נבעלה שלא כדרכה פסולה לכהונה (נט). כיון שנבעלה לפסול לה פסלה (סח). לא הוזהרו כשרות להנשא לפסולין (פד). הוה ליה לר"א למדרש מרגניתא וכו' (צד). התרת יבמה לשוק בשמישת רוב העקב (קב). סנדל התפור בפשתן אין חולצין בו (שם). יבמה שהגדילה בין האחין מותרת להנשא לאחד מן האחין (שם). זו דר"מ בבית האסורין היה מעשה (קה). יבמה שאין אני קורא וכו' (קיא). שראו לו דמות אדם וכו' (קכב). קמן הבא על הגדולה עשאה מ"ע (כתובות יא). בקרנות של צפורי וכו' (יד). זו דר"מ (לו). אין כסף לארון זה אבל יש כסף לארון אחר (קדושין ג). אסור לאדם שיקדש אשה עד שיאנה. אסור לאדם שיקדש את בתו כשהיא קמנה (מא). שם בן מ"ב אותיות אין מוסרין אותה וכו' (עא). אם ראת שני בני אדם שמתגרין זה בזה וכו' (עא). כל זמן שבשוק אביו ואמו נאמנים (עג). הלכה כר"א (עה). זו דר"מ (עו). ל"ש אלא בכשרים וכו' (פ). ל"ש אלא בעיר וכו' (פא). בשעת הגורה שגו (גיטין סד). הלכה כר"א בניטין (פז). זו דברי ר"י (גדרים פז). מודה ר"י שאם נטע והכריך וכו' (ע"ז מח). ישראל שוקף לבנה וכו', בימוס שנפגם אסור (נג). מותר לאדם לומר לנכרי צא והפס עלי וכו' (עא). אלהים אני לא תקללני וכו' (סנהדרין נו). אדה"ר לא הותר לו בשר לאכילה (נט). מעשה באדם אחד וכו' (עה). גדוי על תנאי צריך הפרה (סכות יא). אומר היה ר"ש וכו' (חוריות ג). הטבח צריך ג' סכינין. הטבח צריך ב' כלים וכו' (חולין חז). ת"ח צריך שילמוד ג' דברים (ט). זו דברי ר' מאיר ב"פ (כו). השוחט בב' וג' מקומות וכו' (ל). ההלוי הסכין בין סימן לסימן (שם). כל שמעמידין אותה וכו' (לז). נקבה כנפה מצטרפין לרוב (מה). העיר נתן בר שילא (נז). הכה על ראשה וכו' (נא). עמדה א' צ' מעת לעת (נא). בבמה מן הזאב ולמעלה וכו' (נב). בדרוסה עד שיאדים וכו' (נג). שמוטת יד בבמה כשרה (נד). רוב ארכו (סה). ואבר עצמו אסור (סח). למטה למטה מהארכובה (עו). צומת הגידין שאמרו ברובו (עו). דבר זה שאלתי לחכמים ולרופאים וכו' (עז). מצא קן בים חייב בשלוח (קלמ). היתה יושבת בין שני רוכבי אילן וכו' (קמ). אסור לזכות בביצים שהאם רובצת עליהן (קמא). נכרי שהפריש תרומה מכריו וכו' (ערכין ו). לא נצרכה אלא לקוצה של יו"ד. כל אות שאין גויל מוקף לה מר' רוחותיה פסולה (מנחות כט). במזוזה הלך אחי הרגיל (לג). עשאה כמין נגר פסולה (שם). לא נצרכה אלא לקדם (לח). שחטר מצוה ועשה מצוה (שם). ומנין לציצית בנכרי שפסולה וכו' (מב). איוז שנה שנכנסה בחברותיה שנה של כבוד (בכורות כז). מה אני בחנם אף אתה בחנם (כט). ימן כהן לומר כבוד זה נתן לי ישראל (לו). ג' מתירין את הבכיר וכו' (לז). הגודר

ממי פרת אסור בכל מימות שבעולם. כל הנהרות למטה מנ' נהרות וכו' (נה). כל הרואה את המת ואינו מלווה עובר משום לועג לרש (ברכות יח. כג') שאילתות). והתקדשתם אלו מים ראשונים וכו' (נג). אסור להרצות מעות נגד נ"ח (שבת כב.). לא אמרה ר"מ אלא האיל ובמינו מתקיים (גדה כג.). התקין רבי בשדות וכו' (סו.). בחיובי קרבן ועונשין: הפותח בית צואר בשבת חייב חטאת (שבת מח.). זה יכול וזה אינו יכול וכו' (צב). השוה הכתיב אשה לאיש לכל עונשין שבתורה (פסחים מג.). זו דברי ר"מ וכו' (סנהדרין סו.). מדיחי עיר גדחת שנו (סו.). בן הסמוך לגבורתו (סח). באומר יודע אני ששבעה זו אסורה (שבועות לא). דלא כר"א וכו' (הוריות ה.). אכלו לזה לוקה (חולין עד.). האוכל גיד הנשה של נבלה רבי מאיר מחייב ב' וכו' (קא). ה"ק כל עריות וכו' (בריות יא.). היו לפניו שתי חתיכות וכו' (יוז). רם שרצים לוקין עליהם בכזית (כא.). אכילת שרצים לוקין עליו בבזית (מעילה מזו). כל ל"ח שבתורה עשה בה מעשה חייב וכו' (תמורה ג.). אנדרונינוס חייבין עליו סקילה מב' מקומות (יבמות פג.). בדיני טומאה וקרבנות. מעשה בשל ציון המלכה וכו' (שבת מזו). הלקטי קמנה וכו' (קנז). הלכה כר"ע וכו' (קלג). קדם גזירת כלים שנו. כגון שאבדה לו מחט טמא מת (פסחים יט). שוחטין וזורקין על טבול יום וכו' (צ). מעשה באדם שהיה מוכר מי חטאת וכו' (יבמות קמז). אמר קרא לטהרו או לטמאו (גזיר מה). מן התורה אין לו מדין ק"ו יש לו וכו' (מוטה כב.). הניח עליה עורה של שקין פסלה (סו.). הלכה כר"י ומורה ר"י שאם מת ראשון שחזור לעבודתו (יומא יג.). ג' לוגין מים שנפל לתוכן קורטב של יין וכו' (מכות ג). חבית מלאה מים שנפלה לים הגדול הטובל שם לא עלתה לו טבילה (שם ד.). אין (מובח) קולט אלא גנו וכו' (יב). מהורה לביתה ואסורה לאכול בתרומה (חולין לא). מקצת בהמה מטמאה וכו' (עד.). ושלשתן מקרא אחד דרשו אשר לא תשיג ירו במהרתו וכו' (ערכין יז). הא מני ר"מ היא וכו' (כז). מנו דנתת קרושה דמים נחתא קרושת הגוף (תמורה יט). מתני' דלא כר"מ וכו' (כו). איזה דבר שחלוק בין טוב ובין רע היו אומר זה תלמי (כריתות כד.). חטאת ששחטה לשם עולה פסולה מדיים חכמים לר"מ באשם תלמי (כריתות כד.). חטאת ששחטה לשם עולה פסולה (זבחים ג). עולה לשם עולה. אברים שצלאן והעלן אין בהן משום ריח ניחוח (סו). מנפח אדם בית הפרס והולך (בכורות כב.). כהנים בעבודתן. . . מבטלין עבודתן ובאין לשמוע מקרא מגילה (מגילה ג). כל ג' ימים הראשונים תולין את השליה בולד (גדה כז). והיא שבדקה עצמה כשיעור וסת (ס).

בדיני סמוך: שהקיפוהו ד' בני אדם מד' רוחות (יבמות לז). האומר שמר אמנה הוא זה אינו נאמן (כתובות יט). שנים החתומים על השמר וזת אחד מהן צריכין שנים מן השוק להעיד עליו (כא). בת הגנונית מן האחין מעשה ידיה לעצמה (מג). על אפויטרופיא שנעשית בחיי בעלה (פו). העיר וכו' ל"ש אלא שאין שפר כתובה יוצא מתחת ידה (קד). במענו מרה (קח). מעשה באדם אחד בירושלים וכו' (קרושין כז). לא שנו אלא שטנפו כליו במים (כ"ק כח). כל כסף האמור בתורה כסף צורי (לז). כגון שבאו בני אדם בתוך ביתו. . . ואמר נגנבו כליו (קיד). עד ג' ימים (ב"מ לז). הלה שותק (לז). האי מאן דאחויק ביני אחי וביני שותפי וכו' (קח). מיצר שהחויקו בו רבים אסור לקלקלו (ב"ב יב). ישראל הבא מחמת נכרי הרי הוא נכרי (לה). אין מחויקין בנכסי בורה (לח). מי שצריך לגבול סביב וכו' (סמ). אסור לאדם שישאה מדה חסירה או יתירה בתוך ביתו (פמי). כמה נכסים טרובין כדי שיוזנו מהן אלו ואלו י"ב חדש (קלט). מכר כל נכסיו אם עמד אינו

חזר (קמט. ע"ש). כמה כ"ש קרקע כדי פרנסתו (שם). ובלבד שיהא מכיר שם האיש בנט (קמז) עדים כותבין אפילו עשרה שמרות על שדה אחת (קעא). היכי דמי גמר דין איש פלוני אתה חייב איש פלוני אתה זכאי (סנהדרין ו). אין העדים חותמין על השטר אלא אם כן ידעו מי חותם עמהם (כג). סתם רועה פסול (כו). צריך שיאמר אתם עדי (כמ). שלשה שנכנסו לבקר את החולה רצו כותבין רצו עושין דין (לד). עד וזם משלם לפי חלקו (מכות ג). משביעין אותו שביעה האמורה בתורה (שבועות לח). בבקר ובערב בשעת הבגת פועלים ובשעת הוצאת פועלים (ערכין כא). מעשה באדם אחד בשני בצרת וכו' (גימין לה). בשעת הגזירה שבו (סד).

והנה התכלית למה שמרחנו והמרחנו את הקורא בהצעת כל המאמרים שהביא רב יהודה משמו של רב רבו היא ממעם שכתבנו בפנים שעל פי זה נדע כי לא יעלה על הדעת לאמר שכל עסקו של ר"י בישיבתו היה בריו סמוכות. והמספרים האלה טובחים האמת ואיננו צריך להוסיף עוד דבר. אבל ראיתי להעיר על מה שכתב רש"י בחולין (מד). וז"ל סתם שמעתיה דרב בדרי בתראי רב יהודה הוא אמר להו בבי טרשא. וכונתו מכארת דמייתי התם מימרא דרב סתם. ועלה קאמר דכי אתי רמי בר יחזקאל אמר לא תציתו להו להנהו כללי דכייל יהודה אחי משמיה דרב שמע מינה דהוה ידוע דסתמא דרב רב יהודה מסרן. מאמרים בשש רב באגדר לא פרטנו כי אין בו צורך לתכליתנו אבל המספר שקצבנו הוא אמת.

מאמר ג': לפרק י"ד.

תלמידי רב במתא מחסיא רבים היו, ובדר. מאוחר מסופר שמספרם היה שנים עשר אלף. ואחד מתלמידיו - ר' אלעזר בן פדת - קרא עליו את המקרא: ואחי להם למקדש מעט זה בית רבינו שבבבל. ואם זה המספר טכוון ואמת יהיה לנו מזה ראיה כי כבכל הזמנים כן גם אז רק מספר קטן מן היושבים לפני רבם בישיבה ראו סימן טוב בתלמודם כי רובא דרובא מן התלמידים של בית מדרשו לא שם ולא זכר להם. וגם מן הנזכרים לא כלם גדולים. תלמידיו הראשונים אשר היו אתו בעת נוסיה הישיבה היו רב אסי ורב כהנא ואותם כבד רב כחברים, וכתבנו ענינם בפנים. ומהם גם ר' אלעזר בן פדת אשר עלה לארץ ישראל (עיי' ירושלמי פסחים פ"ד ה"ג גדה פ"ב ה"ב בבלי שבת קנג. עירובין פה), ואמנם אין ברור אם למד לפניו בבבל או למד לפניו עוד רב בארץ ישראל. ר' ירמיה בר אבא (עיי' ברכות כו). ואולי גם אביו אבא (עיי' שבת נו), ר' אבא בר מינא, אפשר שהיה תלמידו ושאל ממנו שאלותיו (ירושלמי ב"מ פ"א ה"ד). ר' אבא בר נתן חבירו של רב חננאל ושניהם תלמידי רב (עיי' ירושלמי מ"ק פ"ג ה"ד), וכן רב ברונא (פסחים קג). רב אדא בר אבהו (ברכות סב). ר' הונא (עיי' בפנים בערכו). רב חנניה בר שלמיה (עירובין צח). רב חמנונא (שם נה). רב זוטרא בר טוביה (בכ"מ). ר' חייא בר אשי (ברכות יא). רב חייא בר יוסף (שבת נג). רב חמא בר גוריא (בכ"מ). רב חנן תלמידו וחתנו (חולין צה). רב חנן בר רבא (ר"ה כב). ואולי הם אחד. רב חינונא בר שילא (סנהדרין עב). ר' חסדא (עיי' בפנים בערכו). רב טבילא (שבת קא. ע"ש). רב יהודה בר יחזקאל (עיי' בפנים בערכו). רב יוסף בריה דרב מנשיא מדויל (גדה כו). רב יצחק בר שמואל בר מרתא (פסחים קו). רב יצחק בר אבא בר מחסיא (ירושלמי מגילה פ"ב ה"ב).

רב נתן בר אבא (ב"מ סא). רב נתן בר אבין (חולין סח). רב ה בר אבא (עי' בפנים בערכו). רב ה בר יצחק (בכ"מ וכל דבריו אמר בשם רב). רב יעקב בר אבא אמורא דרב (ב"מ סא). רב שמואל בר שילת מלמד תינוקות (עטן עירובין כח. וב"ב כא. ובכ"מ). והנה בכונה לא רשמתי אלא לפני שעליהם נוכל לומר בבירור שהם תלמידי רב. ובסדר הדורות ובספרי כללים אחרים הכניסו בין תלמידי רב עוד מספר גדול מן האמוראים אשר אמרו הלכות בשמו, ואין זה ראייה ברורה על היותם תלמידיו כאשר הוכחתי במקומות מפורטים בספרנו. בניו ובני בניו רובם חכמים ותלמידיו. חייא בנו היה חכם גדול, ושימי בנו של חייא גם הוא שמש את רב וקנו (עי' יבמות מה. ובכ"מ). בנו השני היה איבו לא היה חכם (פסחים קיג). רבנא עוקבא ורבנא נתמיה היו בני בתו דרב (ב"ב נא); ונזכרו עוד שנים מנכדיו בני בתו איבו וחזקיה (סוכה מד).

מגדולי תלמידי שמואל היו: רב נחמן בר יעקב (עי' בפנים בערכו). גם רב הונא ורב יהודה היו תלמידיו וכאופן שכתבנו בפנים בערכם. ר' אלעזר בן פדת (ב"ב פב). רב חייא בר אשי כתב היוחסין שהיה תלמיד שמואל ואין ראייה לזה, ומה שלפעמים אמר שמועה בשמו אין ראייה. חייא בר רב נראה שישב לפני שמואל אחר אביו (ערכין מז). רב חנא בגדתא (יבמות סז). רב חננא בר שילא (עירובין יב). רב יעקב אבי ר"נ סופר בבית דינו של שמואל (ב"מ מז). רב ירמיה בר אבא (עי' חולין יח). דאמר הלכה ספק משמיה דרב ספק משמיה דשמואל, מזה נראה קצת שקיבל משניהם. רב מתנא נראה שהיה תלמידו (עיין מכות יג), וגם אמר כמה הלכות בשמו. מר עוקבא (עי' בפנים בערכו). רב ה בר שמואל היה בנו (ב"ק צח). ונזכר גם רמי בר שמואל (כתובות צז). ונראה בהענין שגם זה בנו של שמואל. רב תחליפא בר אבדימי נראה שהיה תלמיד שמואל וכך משמע בכבודות (לו); שאמר הכי אמר שמואל. וכל דבריו בשם שמואל. עיין סדר הדורות בערכו שסדרם. ועבד עובדא כותיה דשמואל נגר רב (ביצה מז). עי' בסדר הדורות ערך שמואל שהביא חבל חכמים שאמרו דברים בשם שמואל. וכבר אמרנו שאין להכריע מזה אם הם תלמידיו.